

DR. CLASS

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ

ΤΑΣ ΕΝ ΤΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ ΤΗΣ ΕΡΛΑΓΤΗΣ
ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΥΤΟΥ

ΕΚ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ

ΥΠΟ

ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ

ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΘΗΡΑΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

1910

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΤΗ ΜΑΚΑΡΙΑΙ ΣΚΙΑΙ
ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΓΑ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΥΓΝΩΜΟΣΥΝΗΣ ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Δὲν δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν εὐθὺς ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς παρούσης πραγματείας τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, ἀλλὰ μόνον νὰ διακρίνωμεν βαθμηδὸν τὰ μέσα τῆς παραστάσεως αὐτῆς. Ὅπως ὅμως καὶ ἂν θελήσῃ τις νὰ ὀρίσῃ τὴν ἔννοιαν τῆς θρησκείας, πρέπει νὰ ἔχῃ πάντοτε ὑπ' ὄψει, ὅτι τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, τοῦτ' ἔστιν αἱ πραγματικῶς ὑπάρχουσαι θρησκεῖαι τῆς ἀνθρωπότητος, δὲν ὑπόκεινται εἰς φιλοσοφικὴν ἐξέτασιν. Ἡ ἐμπειρικὴ αὕτη ἐπιστήμη τῆς θρησκείας δεῖται ἐπὶ τοῦ παρόντος πολλῆς ἐρεῦνης, ὡς προσλαμβάνουσα διὰ τῶν προόδων τῆς ἐπιστημονικῆς ἀρχαιολογίας, ὡς καὶ τῆς ἐθνολογίας, ὁσημέραι νέαν ὕλην. Ἀναπτυχθεῖσα δὲ οὕτως εἰς συγκριτικὴν τῆς θρησκείας ἐπιστήμην, καθίσταται ἐν σχέσει πρὸς τὸ σύνολον τῶν θρησκειῶν τῆς ἀνθρωπότητος θέμα περίπου ὅμοιον λ. χ. πρὸς τὴν θεολογικὴν συμβολικὴν ἐν σχέσει πρὸς τὰ διάφορα θρησκευτικὰ δόγματα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Εἶτα ὅμως προχωροῦσα ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξετάσῃ θεωρίαν τινὰ τῆς γενέσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς θρησκείας. Ἐνεκα τῆς στενῆς ταύτης σχέσεως μεταξὺ τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας θὰ προσπαθήσωμεν ἐν τῷ Α' κεφαλαίῳ διὰ τῆς ἐκθέσεως γεγονότων τινῶν καὶ θεωριῶν νὰ ὀρίσωμεν τὸ σημεῖον ἐξ οὗ πρέπει αὕτη νὰ ἀρχηται.

Α΄.

ΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΥ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

1.

Αἰ στατιστικαὶ μαρτυρίαι περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τῶν θρησκειῶν ἐπὶ τῆς γῆς δὲν εἶναι ἀκριβῶς ὠρισμένα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν χριστιανῶν ὑπολογίζεται νῦν εἰς 400 περίπου ἑκατομμύρια, ὧν τὸ πλεῖστον μέρος ἀνήκει εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ Ἀμερικὴν. Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἰσλαμισμοῦ ὑπολογίζονται εἰς 180 περίπου ἑκατομμύρια. Εἰσὶ δὲ συμφωτισμένοι πυκνότατα μὲν ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ ἐν τῇ βορείῳ Ἀφρικῇ, ἦπτον δὲ πυκνῶς ἐν τῇ Ἰνδικῇ καὶ ταῖς Μαλαϊκαῖς νήσοις, τὰ δὲ 8 περίπου ἑκατομμύρια τῶν ὀπαδῶν τῆς Ἰσραηλιτικῆς θρησκείας εἰσὶ διεσπαρμένα εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἰσλαμισμοῦ κατεχομένας χώρας. Ἡ Βραχμανικὴ θρησκεία περιορίζεται κυρίως ἐν τῇ Ἰνδικῇ, ὑποτίθεται δέ, ὅτι οἱ ὀπαδοὶ αὐτῆς εἰσὶ σχεδὸν τόσον πολυάριθμοι ὅσον καὶ τοῦ Ἰσλαμισμοῦ· ὁ Βουδδισμὸς ἀνεπτύχθη μὲν ὡσαύτως ἐκεῖ, ἐπικρατεῖ δ' ὅμως ἐν τῇ ἀνατολικῇ Ἰνδικῇ, ἐν τῇ Σινικῇ αὐτοκρατορίᾳ καὶ τῇ Ἰαπωνίᾳ. Ἐν Σινικῇ ὑφίσταται οὗτος πρὸς ταῖς θρησκείαις τοῦ Κομφουκίου καὶ τοῦ Λαότσα, ἐν δὲ τῇ Ἰαπωνίᾳ ὡσαύτως πρὸς τῇ ἀρχαίᾳ τῆς χώρας ταύτης θρησκείᾳ. Ἄν λοιπὸν ὑπολογίσῃ

τις τὸν Βουδδισμόν εἰς 400-500 ἑκατομμύρια, τότε μένει ἄδηλον, ἂν οἱ ὀπαδοὶ τῶν τριῶν τούτων ἀρχαιοτέρων θρησκευτῶν συμπεριλαμβάνονται ἐν τῷ ἀριθμῷ τούτῳ ἢ μή, ὁ χωρισμὸς δ' ὅμως οὔτε ἐν τῇ Ἰαπωνίᾳ οὔτε ἐν Κίνῃ δύναται νὰ γίνῃ ὀριστικῶς. Αἱ λοιπαὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἀπαριθμήσει οὐκ ἀναφερόμεναι θρησκείαι, ὧν τοὺς ὀπαδοὺς πολλοὶ ἐρευνηταὶ χαρακτηρίζουσιν ὡς Ἐθνικοὺς ἐν τῇ στενωτέρᾳ τῆς λέξεως ἐννοίᾳ, λέγεται ὅτι ἀριθμοῦσι περίπου 100—200 ἑκατομμύρια.

Σ. Μ. ὁ E. W. Schlagintweit ὑπελόγησε τῷ 1862 τὸν πληθυσμὸν τῶν ὀπαδῶν τοῦ Βουδδισμοῦ εἰς 341 ἑκατομμύρια, ὁ δὲ Lassen ἐν τῇ περὶ ἰνδιῶν ἀρχαιολογία αὐτοῦ 1873, ἀναφέρει Βουδδιστὰς 340 ἀπέναντι 337 ἑκατομμυρίων Χριστιανῶν.

Πληθυσμὸς τῶν μερῶν τῆς γῆς.

	Τετραγωνικὰ χιλιόμετρα	Ἀριθμὸς κατοίκων	Κάτοικοι ἐφ' ἑνὸς χιλιομέτρου
Ἐν Εὐρώπῃ	3729861	372925000	39
» Ἀσία	44142658	830558000	19
» Ἀφρικῇ	29207100	170050000	6
» Ἀμερικῇ	38334100	132718000	3
» Αὐστραλία καὶ Ἰνδιανικὰ νήσους	9594426	5907000	26
» ταῖς Πολιτικαῖς χώ- ραις	4482620	82000	—
Ἐν ὅλῳ	135490765	152240000	11

2.

Ἐξαφανισθεῖσαι Θρησκείαι.

Ἐξαφανίσθησαν αἱ ἑξῆς θρησκείαι: Ἡ Αἰγυπτιακὴ θρησκεία, αἱ θρησκείαι τῶν Σημιτικῶν λαῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, αἱ θρησκείαι τῶν Ἑλλήνων, Ῥωμαίων, Κελτῶν, Γερμανῶν καὶ Λιθοσλάβων· τοῦναντίον δὲ σώζονται λείψανα τῆς ἀρχαίας Ἰρανικῆς θρησκείας τοῦ Ζωροάστρου, ὧν τὸ πλεῖστον μέρος ἄλλως δὲν ἀνήκει εἰς τὴν Περσίαν, ἀλλ' εἰς τὴν δυτικὴν ἐντεῦθεν τοῦ Γάγγου Ἰνδικήν. Εἰς τὰς ἑξαφανισθείσας θρησκείας ἀνήκουσιν ἐπίσης αἱ τῶν ἀρχαίων Μεξικανῶν καὶ Περουϊανῶν.

Πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἐξέτασιν τῆς παρούσης καταστάσεως τῶν θρησκειῶν δὲν λαμβάνεται τόσον ὑπ' ὄψει ἡ φυσικὴ αὔξησις καὶ ἐλάττωσις ὅσον ἡ διὰ προσκλήσεως νέων ὀπαδῶν αὔξησις. Αὕτη ἡ πρὸς διάδοσιν καὶ προσηλυτισμὸν τάσις ἐκδηλοῦται ἐπὶ τοῦ παρόντος ἰδίως ἐν τῇ Χριστιανικῇ καὶ Μωαμεθανικῇ θρησκείᾳ. Ὁ Βουδδισμὸς ἐξήσκησεν ἄλλοτε μεγάλην προσηλυτικὴν ἐνέργειαν· κατὰ πόσον δ' ὅμως ἐξασκεῖ ταύτην καὶ σήμερον ἀκόμη, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν. Ἡ μὲν πρόοδος τοῦ Ἰσλαμισμού δεικνύται κατ' ἐξοχὴν μόνον ἐν Ἀφρικῇ, ἡ δὲ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας προχωρεῖ ἐκ πολλῶν σημείων συγχρόνως ἀνὰ πᾶσαν σχεδὸν τὴν Ὑφήλιον.

3.

Ἡ ἀνάγκη τοῦ νὰ διακρίνωμεν ἐν τῷ πλήθει τῶν ὑπαρχουσῶν καὶ ὑπαρξασῶν θρησκειῶν ὠρισμένα εἶδη, ἥτοι

νὰ ἐφαρμόσωμεν τὴν μέθοδον τῆς ταξινομήσεως, στηρίζεται ἐπ' αὐτῆς τῆς φύσεως τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας. Ἡ μέθοδος αὕτη δὲν ἔχει μὲν τὴν ἀξίαν, ἣν πρότερον ἀπένεμον αὐτῇ, δὲν εἶναι δ' ὅμως καὶ ὅλως ἀσήμαντος, ὅπως νῦν πολλάκις ὑπολαμβάνεται. Μεταξὺ τῶν τρόπων τῆς διαιρέσεως, οὓς δύναται τις νὰ ἐφαρμόσῃ ἐπὶ τῶν θρησκειῶν ὁ ἀπλούστατος συνίσταται ἐν τούτῳ, ἂν ἐν τινι θρησκείᾳ εἰς ἡ πλείονες θεοὶ λατρεύονται. Κατὰ ταύτην τὴν διαίρεσιν μονοθεϊστικαὶ εἰσι μόνον ἡ Χριστιανικὴ, ἡ Ἰσραηλιτικὴ καὶ ἡ Μωαμεθανικὴ θρησκεία, ἅπασαι δ' αἱ λοιπαὶ πολυθεϊστικαί. Ἀλλ' ἐὰν ἐξετάσωμεν ἀκριβέστερον τὸ πρᾶγμα, ἀναφαίνονται δυσχέρειαί τινες, ὁ Βουδδισμὸς π. χ. δὲν εἶναι πολυθεΐα κατὰ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν, καθ' ἣν περίπτου καὶ ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία, ὁ Βούδδας δὲν ἀρνεῖται τὴν ὕπαρξιν τῶν Βραχμανικῶν θεῶν, δὲν θεωρεῖ αὐτοὺς μόνον πλέον θεοὺς κυριολεκτικῶς, ἀλλὰ καὶ δὲν θέτει ἀντ' αὐτῶν νέους ἀνωτέρους θεοὺς⁽¹⁾. Ἐὰν ὅμως βραδύτερον αὐτὸς ὁ ἰδρυτὴς τῆς θρησκείας λατρεύηται ὡς θεὸς καὶ χαρακτηρίζηται π. χ. ὡς τοιοῦτος ἐφ' ὃν πάντες πεποίθασιν, θὰ ἠδύνατο τις νὰ ὀνομάσῃ τὴν θρησκείαν ταύτην ἐν τῇ νῦν μορφῇ αὐτῆς μονοθεϊσμόν. Οὐχ' ἦττον τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτως, διότι ὑποτίθενται πολλοὶ Βουδδαι, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ γνωστὸς

(1) Σ. Μ. ὁ Karl Friedrich Koe, ἐν τῇ Religion des Bodda, Berlin 1857, σελ. 214 λέγει: ὁ Βουδδισμὸς προχωρεῖ ἐν βῆμα περαιτέρω: δὲν ἀρνεῖται μόνον τὸ δημιουργικὸν τοῦ Βράχμα, ἀλλὰ καὶ τὴν αἰωνίαν ὕλην ἢ τὴν φύσιν, καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν εἶναι ἀθεΐα ἄνευ Θεοῦ, ἀλλ' ἀθεΐα ἄνευ φύσεως· εἰς τὴν θέσιν τοῦ Βράχμα καὶ τῆς αἰωνίου φύσεως εἰσέρχεται τὸ κενὸν ἢ ἡ ἀνυπαρξία ἢ ὡς ἡμεῖς ἠθέλομεν εἶπει τὸ μηδὲν ἢ τὸ χάος».

θεωρεῖται ὡς ὁ ἕβδομος. Ἐν τῇ γενικῇ δ' ἐννοίᾳ τῶν πολυθεϊστικῶν θρησκειῶν δύναται τις νὰ λάβῃ εὐρύτεραν διαίρεσιν, ἐρωτῶν ἂν πολλοὶ Θεοὶ ἀποτελῶσι διατεταγμένον θεῖον κόσμον, καὶ ἂν αἱ ἀμοιβαῖαι σχέσεις αὐτῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων φέρωσιν ὡσαύτως τὸν τύπον πραγματικῆς τάξεως. Ἐκεῖναι δὲ αἱ θρησκείαι, ἐν αἷς ἡ τάξις φαίνεται, ἐλλείπουσα κατ' ἀμφοτέρας τὰς σχέσεις, χαρακτηρίζονται ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν ὡς πολυδαιμονομαγικά· τὸ χαρακτηριστικὸν τούτων εἶναι, ὅτι πιστεύονται πνεύματα ἐπιδρῶντα ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων, ὄντα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δυσμενῆ καὶ δύνανται νὰ ἀναγκασθῶσι δι' ὠρισμένων τινῶν ἐξωτερικῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου οὐ μόνον νὰ μὴ τὸν βλάπτωσιν, ἀλλὰ μάλιστα καὶ νὰ ὑπηρετῶσιν αὐτῷ. Ἡ λατρεία ἔχει ἄρα ἐνταῦθα τὸν χαρακτήρα τῆς μαγείας· εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται αἱ θρησκείαι τῶν ἰθαγενῶν τῆς Σιβηρίας μετὰ τῶν Σογμάνων αὐτῶν, τοῦτ' ἔστι τῶν ἐξορκιστῶν, γοήτων, ἔτι δὲ καὶ τῶν ἐν Ἀμερικῇ Ἰνδῶν. Προκειμένου δὲ τοῦ λόγου περὶ τῶν λαῶν τῆς Ἀφρικῆς, ἡ θρησκεία αὐτῶν χαρακτηρίζεται ὡς φетиχισμός. Ἐπειδὴ δῆλα δὴ οἱ μαῦροι λαοὶ πολλάκις λατρεύουσιν ἐξωτερικά τινα ἀντικείμενα ὡς φορέας τοῦ θείου, ὠνόμασαν οἱ ἀνακαλύψαντες Πορτογάλλοι τὰ πράγματα ταῦτα φετίσια, ξόανα· τοῦθ' ὅπερ σημαίνει περίπου φυλακτήριον ἢ βασκάνιον. Ἡ πρότερον κρατοῦσα δόξα, ὅτι οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι ἐταύτιζον ἀπλῶς τὸ θεῖον πρὸς τὰ ἐξωτερικά πράγματα, ἐγκατελείφθη νῦν παρὰ πάντων. Πρὸς διαστολὴν ἀπὸ τῶν μέχρι τοῦδε πολυδαιμονικῶν καὶ μαγικῶν θρησκειῶν ὀνομάζονται αἱ θρησκείαι, ἐν αἷς ἐμφανίζεται διατακτικὴ τις ἀρχή, πολυθεϊκαὶ ἐθνικαὶ θρη-

σκεῖαι, ὡς π. χ. ἡ Ἑλληνικὴ καὶ ἡ Αἰγυπτιακὴ. Ἀλλὰ καὶ ἡ διαίρεσις αὕτη τῶν θρησκειῶν ἔχει τὰς ἐλλείψεις αὐτῆς. Διότι τὰ ἐκ τῆς μεθόδου ταύτης προκύπτοντα εἶδη τῶν θρησκειῶν δὲν εἶναι αὐστηρῶς διακεκριμένα, ἀλλὰ δεικνύουσι πολλαχῶς μεταβάσεις. Εὐρίσκει τις δῆλα δὴ ἐνίοτε ἐν ταῖς πολυδαιμονικαῖς καὶ μαγικαῖς θρησκείαις στοιχεῖα πραγματικῆς τινος τάξεως τῶν θεῶν. Τοιοῦτό τι π. χ. ἐμφαίνεται ἐν τῇ τῶν Βορείων Ἀμερικανῶν θρησκείᾳ ἢ πίστις περὶ «τοῦ μεγάλου πνεύματος», ἂν καὶ τοῦτο εἶναι μόνον «*primum inter pares*», πρῶτον ἐν ἴσοις ὡσαύτως ἀπαντᾷ παρὰ πολλοῖς μαύροις λαοῖς π. χ. παρὰ τοῖς Ἀσχάνταις τῆς δυτικῆς Ἀφρικῆς ἢ πίστις εἰς ὑψίστην τινὰ θεότητα, ἣτις ὅμως μένει μακρὰν τοῦ κόσμου καὶ παραχωρεῖ τὴν διοίκησιν αὐτοῦ εἰς ὑποτελῆ πνεύματα· παρόμοιαι ἔννοιαι ἐμφανίζονται ἐν τῇ σιβηρικῇ θρησκείᾳ συνδεδεμένοι μετὰ πίστεως εἰς πνεύματα· τάνάπαλιν δὲ ἀπαντῶσιν ἐν πολυθεϊστικαῖς θρησκείαις πολλάκις στοιχεῖα εἰς πολυδαιμονικὰς καὶ μαγικὰς θρησκείας ἀναγόμενα. Οὕτω παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ἢ ζωολατρεία, ἐν ἣ ἄλλως πρέπει νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψει καὶ τὰ ἀνωτέρω περὶ τοῦ Φετιχισμοῦ εἰρημένα.

4.

Κατὰ τὸν Max Müller, οἱ ἀνατολίται πολλάκις κάμνουσι διαστολὴν μεταξὺ θρησκειῶν ἔχουσῶν βιβλίον τι ἱερὸν καὶ θρησκειῶν ἄνευ τοιούτου. Ἐκ τῆς ἀπόψεως ταύτης διακρίνονται ὀκτὼ θρησκείαι, ἔχουσαι ἱερὰ βιβλία. Πλὴν τῆς Ἰουδαϊκῆς καὶ Χριστιανικῆς στηρίζονται δηλαδὴ ἐπὶ

ιερω̄ν γραφῶν αἰ ἐπόμεναι θρησκευῖαι: ὁ Ἰσλαμισμὸς ἐπὶ τοῦ Κορανίου, ἡ Θρησκεία τοῦ Βράχμα ἐπὶ τοῦ Ἀβάδα, ἡ Ἰρανικὴ ἐπὶ τοῦ Ἀβέστα, ὁ Βουδδισμὸς ἐπὶ τοῦ Τριγιτάκα· ὡσαύτως ὑπάρχουσιν ἱεραὶ γραφαὶ διὰ τὰς δύο σινικὰς θρησκευῖας ἢ δόγματα τοῦ Κομφουκίου καὶ τοῦ Λαότσα. Ἡ διαίρεσις αὕτη συνδυάζεται πρὸς τὴν ἐν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ δεδομένην. Διότι ὑπάρχουσι μονοθεϊστικαὶ καὶ πολυθεϊστικαὶ θρησκευῖαι μετὰ ἱερῶν γραφῶν. Θὰ προσεκτᾶτο δὲ αὕτη τότε μόνον ὑψηλοτέραν τινὰ ἐπιστημονικὴν ἀξίαν, εἰάν ἡδύνατο νὰ ἐξακριβωθῇ ἐν ποίῳ βαθμῷ καὶ κατὰ ποῖον τρόπον ἐκάστη τῶν εἰρημένων θρησκευῖων στηρίζεται ἐπὶ ἱερᾶς γραφῆς. Ἀκριβῶς δ' ὅμως ἐνταῦθα κεῖνται ἀκόμη μεγάλα ἄλυτα προβλήματα τῆς συγκριτικῆς ἐπιστήμης τῆς θρησκευῖας.

*Ἄλλην τινὰ ἀνάπτυξιν πορίζεται τις ἐκ τῆς ἐρωτήσεως εἰάν θρησκεία τις τάσσηται ὡς θρησκεία τῆς ἀνθρωπότητος καθόλου ἢ ὡς θρησκεία ὠρισμένου τινὸς λαοῦ. Διότι οὕτω τιθεμένου τοῦ ζητήματος γίνεται δῆλον ἐν πρώτοις, ὅτι πᾶσαι αἰ μὴ ἐπὶ ἱερῶν γραφῶν στηριζόμεναι θρησκευῖαι εἶναι μόνον ἐθνικαὶ θρησκευῖαι. Μεταξὺ τῶν θρησκευῖων, τῶν ἔχουσῶν ἱερᾶς γραφᾶς, ἐξέχουσιν ὀριστικῶς ὡς θρησκευῖαι τῆς ἀνθρωπότητος (ἢ καθολικαὶ) ἡ Χριστιανικὴ, ἡ Ἰσλαμικὴ καὶ ἡ Βουδδιστικὴ. Ἡ δὲ Ἰσραηλιτικὴ ἔχει μὲν τὴν ῥοπὴν ἐπὶ τοῦτο, μένει δ' ὅμως ἐθνικὴ θρησκεία. Ἀναλογιζόμενός τις τὴν λογικὴν σχέσιν, τὴν ὑφισταμένην μεταξὺ τῆς ιδέας τῆς ἐνότητος τοῦ θεοῦ ἀφ' ἐνὸς καὶ τῆς ιδέας τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀφ' ἑτέρου, ὄφειλε δικαίως νὰ ἀναμένῃ, ὅτι ἐκάστη μονοθεϊστικὴ θρησκεία

ἤθελεν εἶναι καθολική, καὶ τὰνάπαλιν ἐκάστη καθολικὴ θρησκεία μονοθεϊστικὴ· οὐχ' ἦττον πρὸς μὲν τὸ πρῶτον παρέχει δυσκολίας ἢ Ἰσραηλιτικὴ, πρὸς δὲ τὸ δεύτερον ἢ Βουδδιστικὴ θρησκεία. Εἰδικὸν χαρακτηριστικὸν τῆς θρησκείας τῆς ἀνθρωπότητος εὐρίσκεται ἐν τῇ λατρείᾳ τοῦ ἰδρυτοῦ· πολλοὶ διατείνονται, ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ ἔχη οὕτως, διότι ἐν τῇ θρησκείᾳ τῆς ἀνθρωπότητος μόνον τὸ πρόσωπον τοῦ ἰδρυτοῦ παριστᾷ τὸ κέντρον τῆς ἐνότητος τῶν ὁμοθρήσκων, ἐν ᾧ ἡ φυσικὴ ἐθνικὴ συνάφεια δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψει. Τῇ γνώμῃ ταύτῃ, ἐπικυρουμένη διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ Ἰσλαμισμοῦ καὶ τοῦ Βουδδισμοῦ, στοιχοῦμεν καὶ ἡμεῖς κατ' οὐσίαν. Οὐχ' ἦττον ὅμως καὶ ὑπὸ ταύτην τὴν ἔποψιν πάντα δὲν ἔχουσι πραγματικῶς οὕτως, ὡς ἤθελέ τις ἀναμένει κατὰ τὴν λογικὴν παράστασιν. Δὲν δύναται τις δηλαδὴ νὰ εἴπῃ ὅτι πᾶσαι αἱ θρησκείαι, ἐν αἷς ἐμφαίνεται σύντονός τις λατρεία τοῦ ἰδρυτοῦ, εἶναι διὰ τοῦτο καὶ θρησκείαι καθολικαί. Ἐν τῇ περσικῇ θρησκείᾳ, ἣτις ὅμως δὲν εἶναι θρησκεία καθολικὴ, ἐξαίρεται ἡ σημασία τοῦ Ζωροάστρου, καθ' ὅτι ἡ ἐποχὴ τῆς ἐμφανίσεως αὐτοῦ θεωρεῖται ὡς τὸ μέσον τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Ἡ μετὰ παρέλευσιν τοῦ ὠρισμένου χρόνου γινομένη νίκη τοῦ κράτους τοῦ φωτὸς κατὰ τοῦ κράτους τοῦ σκότους προωδοποιήθη κατ' ἀρχὴν ὑπ' αὐτοῦ (1). Ἔτι ἰσχυροτέρα εἶναι ἢ κατ' εὐθείαν θρησκευτικὴ λατρεία τοῦ Κομφουκίου παρὰ

(1) Σ. Μ. Ἐν τῷ περσικῷ μύθῳ περιέχεται ἡ εἰκὼν ἐμφυλίου πολέμου, μάχης τοῦ φωτὸς πρὸς τὸ σκότος, τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀγαθοῦ πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ κακοῦ, τοῦ Ὁρομάζη πρὸς τὸν Ἀριμάνην».

τοῖς ὁπαδοῖς αὐτοῦ· καὶ ὅμως ἡ θρησκεία αὐτῶν ἐπίσης δὲν εἶναι θρησκεία καθολικὴ.

5.

Μετὰ τὴν περιγραφὴν καὶ τὴν ταξινομήσιν τῶν θρησκειῶν ἀκολουθεῖ φύσει ἡ ἔρευνα τῆς ἀξίας αὐτῶν. Καίτοι ὅμως ἐν πρώτοις ἀποβλέπει αὕτη εἰς τὴν ἱστορίαν μιᾶς ἐκάστης τῶν διαφόρων θρησκειῶν, ἐν τούτοις δὲν δύναται νὰ μὴ ἐπισκοπήσῃ καὶ τὰς ἀμοιβαίας ἐπιδράσεις, ἃς ἐξήσκησαν πολλαὶ θρησκείαι ἐπ' ἀλλήλας, ὡς δύναται τοῦτο νὰ ἀποδειχθῇ· ἀναφέρομεν π. χ. τὰς ἰσχυρὰς Σημιτικὰς ἐπιδράσεις, τὰς ἀπαντώσας εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Θρησκείαν, ἐπίσης ὅμως καὶ τὴν ὑπὸ μείζονος ἢ ἐλάσσονος ἐπιτυχίας στεφθεῖσαν ἀφομοίωσιν τῶν παραληφθέντων ἀνατολικῶν τύπων πρὸς τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα. Ἡ ὑψηλοτέρα σημασία τῶν τοιούτων ἐρευνῶν οὐδαμῶς ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ἡ ἐπιστήμη τῆς θρησκείας, ὡς πᾶσα ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη, μόνον ἐπὶ τῇ βάσει πολλῶν ἐπὶ μέρους ἐρευνῶν δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τὴν κατανόησιν τῶν μονίμων δυνάμεων καὶ νόμων. Πρὶν λοιπὸν ἐξετάσωμεν τὰς θεωρίας, αἵτινες προὔταθθησαν ἤδη ὑπὸ ταύτην τὴν ἔποψιν, πρέπει προηγουμένως νὰ προβάλωμεν τὸ ζήτημα, ἐὰν τὸ ἔχειν οἰανδήποτε θρησκείαν εἶναι σταθερὸν γνώρισμα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἐν ταύτῃ τῇ ἐρευνῇ πρέπει νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψει ἐκεῖνα τὰ μέσα τῆς ἀνθρωπότητος, ἅτινα εἰς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν τοῦλάχιστον εἶναι τόσον προσιτά, ὥστε νὰ δύναται τις νὰ ἐπιβεβαιώσῃ καθόλου τὴν ὑπαρξίν ἢ τὴν ἔλλειψιν μιᾶς θρησκείας.

“Οπου τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν θὰ προτείνῃ ἕκαστος ἐκ τῆς ἀπόψεως αὐτοῦ εἰκασίας, αἵτινες ὅμως δὲν πρέπει νὰ θεωρῶνται ὡς ἐπιστημονικαὶ βεβαιότητες, ἐφ’ ὅσον δὲν ἀποδεικνύονται διὰ πραγμάτων· ὅσον ἀφορᾷ λοιπὸν εἰς τὴν προσιτὴν ἡμῖν παροῦσαν καὶ παρελθοῦσαν ἀνθρωπότητα, δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ χαρακτηρίσωμεν τὸ ἔχειν θρησκείαν ὡς σταθερὸν γνῶρισμα αὐτῆς· τοῦτο βεβαίως ἐπιτρέπεται τότε μόνον, ὅταν τις, ὅπως ἡμεῖς, συγκαταλέγῃ τὸ πολυδαιμονικὸν σύμπλεγμα εἰς τὴν θρησκείαν. Εἰς τὸν διίσχυρισμὸν ὅτι ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀπαντῶσι λαοὶ ἄθρησκοι, δύναται τις νὰ ἀντιτάξῃ τοὺς λόγους τοῦ Tiele «περιηγηταὶ διίσχυρισθέντες τοῦτο ἐξηλέγχθησαν βραδύτερον ὑπὸ τῶν γεγονότων. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἔτι εἷς τινὰς περιστάσεις τὸ πρᾶγμα ἔχῃ οὕτως, αὗται ὡς μερικαὶ ἐξαιρέσεις δὲν ἀποδεικνύουσιν τι ἐναντίον τοῦ κανόνος. Βεβαίως διατείνονται τινες ὅτι ἡ Θρησκεία καὶ παρὰ λίαν προηγμένοις λαοῖς ἐλλεῖπει ἀπὸ τινων. Χωρὶς νὰ εἰσέλθωμεν ἀκριβέστερον εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο παρατηροῦμεν μόνον, ὅτι εἰς τοιαύτας περιπτώσεις ἐλλεῖπει μὲν ἢ μέχρι τοῦδε ὠρισμένη θρησκεία π. χ. ἡ Χριστιανική, οὐχὶ ὅμως πᾶσα καὶ ἐκάστη θρησκεία· ἔχει τις ἐν ταύταις ταῖς περιστάσεσιν οὐχὶ σπανίως σχέσιν τινὰ πρὸς τὸ σύμπαν καὶ τὴν τάξιν αὐτοῦ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον θρησκευτικὴν ἢ ἀκολουθεῖ θεωρίας, αἵτινές εἰσι συγγενεῖς τῷ Βουδδισμῷ.

6.

Ἐκ τῶν περὶ τῆς γενικῆς πορείας τῆς ἐξελίξεως τῶν θρησκειῶν προτεινομένων θεωριῶν ἢ ἐκπροσωποῦσα τὴν

ιδέαν ἀριθμεῖ ἤδη τοὺς πλείστους ὀπαδούς, ὅτι πάντοτε τὸ ταπεινότερον χρονικῶς προηγεῖται τοῦ ὑψηλοτέρου, καὶ ὅτι τοῦτο ἀναπτύσσεται ἐξ ἐκείνου καθ' ὠρισμένον τινὰ κανόνα. Ἐπειδὴ δ' ἡ ἐπίκρισις τῶν θρησκειῶν θὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς βραδύτερον, λαμβάνομεν ἐνταῦθα τὴν ἐν λόγῳ θεωρίαν ἐκ μιᾶς μόνου ἀπόψεως, ἥτοι ὡς παρέχουσιν σχῆμά τι, καθ' ὃ τὰ διάφορα εἶδη τῶν θρησκειῶν ἱστορικῶς ἀκολουθοῦσι ἀλλήλοις. Ἀμέσως ἐν ἀρχῇ τίθεται δηλονότι τὸ σύμπλεγμα τῶν πολυδαιμονικῶν θρησκειῶν, ἐξ οὗ ἔπειτα προέρχονται αἱ πολυθεϊστικαὶ ἐθνικαὶ θρησκείαι, αἵτινες ὑπερνικῶσι τὴν πολυθεϊαν διὰ τοῦ πανθεισμοῦ ἢ μονοθεισμοῦ. Ὁ ὀπαδὸς τῆς θεωρίας ταύτης δύναται μὲν νὰ παραδεχθῇ, ὅτι κατὰ τὴν περὶ θρησκειῶν ἔρευναν ὀφείλει νὰ ἔχη τις πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν προσιτὴν ἡμῖν ἀνθρωπότητα, θὰ ἐξάρῃ δ' ὁμως, ὅτι ὑπάρχουσιν ἱκαναὶ ἐνδείξεις συνιστᾶσαι τὸν πολυδαιμονισμόν ὡς ἀρχικὴν μορφήν τῶν θρησκειῶν. Ἀφοῦ ἐν πολλαῖς τῶν θρησκειῶν δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ μὲν πολυδαιμονικὰς καὶ μαγικὰς ἐπιδράσεις, νὰ καταδείξῃ δὲ τοῦλάχιστον εἰς τινὰς περιπτώσεις, ὅτι ἀκριβῶς ἐν τοῖς στοιχείοις τούτοις διαφαίνεται τρόπον τινὰ προτέρα μορφή τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐθνικῆς θρησκείας, ἐπιτρέπεται ἢ εἰκασία, ὅτι ὁ πολυδαιμονισμὸς εἶνε ἡ πρωτίστη μορφή πασῶν τῶν θρησκειῶν. Κατὰ ταῦτα λοιπὸν ὁ καὶ σήμερον ἔτι ὑπάρχων πολυδαιμονισμὸς λαῶν στερουμένων ἡμερώσεως καὶ ἱστορίας ὑπολαμβάνεται ὡς τὸ οἶονεὶ νεναρκωμένον καὶ ἀπολελιθωμένον λείψανον τῆς ἀρχικῆς θρησκείας τῆς ἀνθρωπότητος. Ὅσον ἀφορᾷ ἐν πρώτοις τὸ τελευταῖον σημεῖον εἶνε πολὺ ἀμφίβολον ἂν εἶνε ἀξία παραδοχῆς ἢ θεωρίας, καθ'

ἦν ὑπάρχουσι λαοὶ στερούμενοι ἐντελῶς θρησκείας. Δὲν εἶνε πιθανόν, ὅτι οὗτοι διὰ πολλῶν χιλιετηρίδων διετήρησαν τὴν αὐτὴν κατάστασιν τῆς θρησκείας· τούναντίον ἐπιβάλλεται ἢ πιθανότης, ὅτι οὗτοι ἐξέπεσαν ἐξ ὑψηλοτέρων βαθμίδων τῆς θρησκείας· παρὰ τισι λαοῖς, π. χ. τοῖς κατοικοῖς τῆς Αὐστραλιακῆς ἡπείρου, πολλοὶ ἐρευνηταὶ νομίζουσιν, ὅτι ἐν τῇ νῦν αὐτόθι ἐπικρατούσῃ πολυθεῖα διαφαίνεται ὡς βάσις αὐτῆς ὑψηλότερα τις θρησκευτικὴ μορφή· πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπὸν τὸ ζήτημα περὶ τῆς καθόλου σημασίας τοῦ προταθέντος σχήματος (ἢ τύπου) τῆς ἐξελίξεως εἶνε ἀσυγκρίτῳ τῷ λόγῳ σπουδαιότερον. Δεδόσθω, ὅτι εἰς ὅλας τὰς καθολικὰς θρησκείας δύνανται νὰ καταδειχθῶσι τὰ ἄλλα εἶδη τῆς θρησκείας ὡς ἱστορικῶς προηγηθεῖσαι βαθμίδες, ὅπερ δὲν ἔχει οὕτω· διότι τότε δὲν θὰ εἴχομεν ἀκόμη ἐν τῷ τύπῳ τῆς ἐξελίξεως νόμον τινὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς θρησκείας, οὐδὲ θὰ ἠδυνάμεθα προσέτι νὰ δείξωμεν, ὅποιαι δυνάμεις ἐπενεργοῦσι διὰ τῆς κανονικῆς σχέσεως αὐτῶν, ὥστε ἢ πορεία νὰ εἶνε ἀκριβῶς αὕτη καὶ οὐχὶ ἄλλη· τὸ κενὸν τοῦτο πληροῖ ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις φιλοσοφικὴ τις θεωρία, περὶ ἧς θέλομεν ἤδη πραγματευθῆ.

7.

Ὁ πυρὴν τῆς εἰρημένης θεωρίας κεῖται ἐν τῇ ἰδέᾳ, ὅτι τὰ σπουδαιότερα σημεῖα τῆς ἀναπτύξεως τῆς θρησκείας ὀφείλουσι τὴν γένεσιν αὐτῶν εἰς ἀντίστοιχα σημεῖα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἠθικότητος. Ἄνθρωποι ἀπαίδευτοι δὲν ἔχουσιν ἀκόμη τὴν συνείδησιν ὅτι εἶνε μέλη ἐνὸς μεγάλου

σύμπαντος, τούτου δ' ἔνεκα ὑπολαμβάνουσιν ὅλα τὰ πράγματα μόνον ὡς ἐπὶ μέρος καὶ κατ' ἰδίαν ὑφιστάμενα, καὶ τὰς σχέσεις αὐτῶν πρὸς ἑαυτοὺς μόνον ὡς αὐτομάτους καὶ αὐθαιρέτους· τοιοῦτοι πρέπει νὰ ᾧσι καὶ οἱ θεοὶ αὐτῶν. Εὐθύς δ' ὁμως ὡς συντελεσθῆ ἡ πρώτη γνῶσις τῶν νόμων τῆς φύσεως, ἀποδίδεται ἀμέσως εἰς τοὺς θεοὺς τὸ ἐπίθετον φορέων καὶ πρωταιτίων. Ἀντιστοίχους ἐνεργείας ἐξασκεῖ ἡ εἰκὼν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ἐφ' ὅσον οὗτος οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἄγριος περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀγών, ἐπὶ τοσοῦτον θαυμάζεται παρὰ τοῖς θεοῖς μόνον ἡ φυσικὴ δύναμις αὐτῶν. Ἐπικαλοῦνται μὲν καὶ ποθοῦσιν αὐτοὺς ὡς συμμάχους, ἀλλὰ δὲν ἔχουσι πίστιν εἰς αὐτοὺς ὡς ὄντας ἀνυπολογίστους. Ἀλλ' ὅταν βραδύτερον ἐπικρατήσῃ ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ ἡ ἰδέα τῆς ἠθικῆς ὑποχρεώσεως, τότε καὶ οἱ θεοὶ θεωροῦνται ἀμέσως ὡς πρωταίτιοι καὶ προστάται τῆς ἠθικῆς τάξεως. Ἐπὶ ἔτι ὑψηλοτέρας βαθμίδος τοῦ πεπολιτισμένου καὶ ἠθικοῦ βίου ὁ ἄνθρωπος κατανοεῖ σαφέστερον τὴν συνάφειαν πάσης ὑπάρξεως καὶ συναισθάνεται ὁσημέραι μᾶλλον τὴν ἀνάγκην ἐνιαίας τινὸς αἰτίας τοῦ κόσμου· ὡσαύτως ἔμαθε νὰ ἀναφέρῃ πάσας τὰς προσπαθείας αὐτοῦ εἰς ἓνα ὑψηλότερον σκοπὸν τοῦ βίου· ὡς κάτοπτρον τοιοῦτου τινὸς ἀνθρωπισμοῦ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ μόνον ὁ μονοθεϊσμός. Προτιθέμενοι νὰ ἐξετάσωμεν τὴν θεωρίαν ταύτην μόνον ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν τῶν γεγονότων τῆς ἱστορίας παραδεχόμεθα πρὸς στιγμὴν, ὅτι εἰς πολλὰς περιστάσεις μεταβολαὶ τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἠθικοῦ βίου φαίνονται χρονικῶς συνδεδεμέναι μετὰ τινος μεταβολῆς τῆς θρησκείας· τοῦτο δὲ τὸ φαινόμενον ἀναφέρεται ὡσαύτως

καὶ εἰς τοιαύτας μεταβολὰς ἀμφοτέρων τῶν κύκλων πολιτισμοῦ καὶ θρησκείας, ἃς συνήθως κρίνομεν ὡς προόδους. Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα πρέπει νὰ ἐξετάσῃ μόνον τὰς πρὸς ἀλλήλας σχέσεις τῶν ἀμοιβαίων τούτων προόδων. Διότι ἐνταῦθα ὑπάρχουσι διάφοροι ἐνδεχόμενοι περιστάσεις, ἐκάστη δὲ ἐπὶ μέρους ἱστορικὴ περίπτωσις πρέπει νὰ ἐξετασθῇ κατ' ἰδίαν. Ὑπάρχουσιν μὲν περιπτώσεις, καθ' ἃς πρόοδοι τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἠθικότητος ἐπέδρασαν φανερῶς ὡς μέσα καθαρισμοῦ καὶ ἠθικοποιήσεως ἐπὶ τῶν θρησκευτικῶν ἐθίμων καὶ παραστάσεων, ἀλλ' ὑπάρχουσιν ὡσαύτως καὶ περιπτώσεις, καθ' ἃς ἡ πρόοδος τοῦ ἑνὸς μέρους τόσον ἀμέσως εἶναι συνδεδεμένη μετὰ τῆς προόδου τοῦ ἄλλου, ὥστε δὲν δυνάμεθα εὐκόλως νὰ διαγνώσωμεν ποῦ κεῖται ἡ προτεραιότης. Ἄν τις π. χ. ἐπισκοπήσῃ τὴν ἐπιρροὴν τῶν Δελφῶν κατ' ἐξοχὴν ἐπὶ τῆς ἐν ταῖς Δωρικαῖς πολιτεῖαις ἐμφανιζομένης ἀναπτύξεως τοῦ ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου θέλει ἴδει, ὅτι ἐνταῦθα ἀμφοτέραι αἱ πρόοδοι χωροῦσιν ἐκ παραλλήλου. Καὶ ὅμως ὁ κύριος μοχλὸς ἀναμφιβόλως κεῖται ἐντὸς τοῦ ἀμέσου συνδέσμου εἰς τὸ μέρος τῆς θρησκείας. Ἐτι σαφέστερον εἶνε, ὅτι ἡ μεταρρύθμισις τοῦ 16^{ου} αἰῶνος δὲν ἔχει εἰς τὸ σύστημα τῆς κλασικῆς παιδείας τὴν τελευταίαν κινουσαν αἰτίαν αὐτῆς, ἀλλ' ἀπλῶς εἰς τινὰ θρησκευτικὴν μετάπλασιν, ἐπιτελεσθεῖσαν ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν μεταρρυθμιστῶν. Πρὸς τούτοις κατὰ τὴν γένεσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Βουδδισμού μικρᾶς τυγχάνει ἐπιβεβαιώσεως ἡ χρονικὴ σύμπτωσις ἀμφοτέρων τῶν προόδων. Βεβαίως συνειθίζει τις προκειμένου περὶ τοῦ χριστιανισμοῦ νὰ ἀναφέρῃ τὴν ἴδου-

σιν τῆς Ῥωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας μετὰ τῆς κοσμοπολιτικῆς αὐτῆς ἡμερώσεως ὡς καὶ τὴν κοσμοπολιτικὴν ἠθικὴν τῶν Στοικῶν. Ἄλλ' ἑλλείπει πᾶσα ἀπόδειξις, κατὰ πόσον τὰ σημεῖα ταῦτα ἠδύνατο νὰ ἐπηρεάσῃ τὸ πρόσωπον τοῦ ἰδρυτοῦ. Δύναται τις μὲν νὰ παραδεχθῆ, ὅτι ἡ χριστιανικὴ θρησκεία κατὰ τὴν πρώτην ἐμφάνισιν αὐτῆς προϋποθέτει ὠρισμένην τινὰ κατάστασιν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἠθικότητος, ἀλλ' ἀκριβῶς αἱ ἀρχαὶ αὐτῆς δεικνύουσι σαφῶς, ὅτι ἐκεῖνο τὸ προϋποτεθὲν στοιχεῖον οὐδαμῶς εἶνε ἡ ἐνεργοῦσα αἰτία τῆς γενέσεως αὐτῆς· πόσον ὀλίγον ἀπλαῖ πρόοδοι τοῦ πολιτισμοῦ ἰσχύουσι νὰ ἀνανεώσωσιν ἀρχαίαν τινὰ θρησκείαν ἢ νὰ πλάσωσι νέαν δεικνύει σαφέστατα ἡ μεταγενεστέρα ἀρχαιότης μετὰ τῶν πολυθεϊστικῶν τάσεων αὐτῆς καὶ μετὰ τῶν ἀποπειρῶν πρὸς θρησκευτικὰς ἀναμορφώσεις.

Τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἱστορικῶν γεγονότων κριτικὴν ἐξέτασιν ἠδύνατό τις ἄλλως νὰ ἐπιχειρήσῃ ἐφαρμόζων ἐπίσης καὶ τὴν ἀντίθετον θεωρίαν· τινὲς δηλονότι διῆσχυσθησαν, ὅτι πολιτισμὸς καὶ θρησκεία ἔχουσι πρὸς ἀλληλα σχέσιν ἀρνητικὴν. Ὅσον ἰσχυρότερον καθίσταται εἰς τὸν ἄνθρωπον ἡ εἰσέτι ὑπὸ τοῦ πολιτισμοῦ οὐ δαμασθεῖσα φύσις τόσον μείζονα ἔντασιν λέγεται ὅτι λαμβάνει ἡ θρησκεία, καὶ τὰνάπαλιν ὅσον μᾶλλον προοδεύει ὁ πολιτισμὸς τοσοῦτον ἀσθενεστέρα γίνεται ἡ θρησκεία.

Τὴν κριτικὴν ταύτης τῆς γνώμης παραλείπομεν, πρῶτον ὡς μὴ ἀναγκαίαν εἰς τὸν σκοπὸν ἡμῶν καὶ δεύτερον διότι ὡς πρὸς τινὰ σημεῖα ἐγένοντο ἤδη ἀνωτέρω ὑπαινιγμοὶ τινες. Ἐξ ὅλων τούτων ἔπεται λοιπόν, ὅτι ἡ κριτικὴ ἐπιστήμη

τῆς θρησκείας δὲν εἶναι ἀκόμη εἰς θέσιν νὰ ὀρίσῃ νόμον τινὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς θρησκείας. Ἐκάστη ἀπόπειρα τοιούτου ὀρισμοῦ στηρίζεται μὲν ἐπὶ τινων γεγονότων, ἀγνοεῖ δ' ὅμως ἄλλα. Ἡ βᾶσις αὐτῆς κεῖται κυρίως εἰς ὠρισμένην τινὰ ἀντίληψιν τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας, ἣτις δὲν δύναται νὰ ἐπιτευχθῆ διὰ τῶν μέσων τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης τῆς θρησκείας ἀλλὰ μόνον διὰ τῶν μέσων τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας.

8.

Τὸ θετικὸν ἐξαγόμενον τοῦ Α'. κεφαλαίου δυνάμεθα νὰ ὑποτυπώσωμεν ὡς ἐξῆς. Ἀπεδείχθη, ὅτι τὰ φαινόμενα τοῦ βίου, ἅτινα συνήθως χαρακτηρίζονται ὡς θρησκεία, ἀποτελοῦσι πραγματικῶς ὁμοειδῆ τινὰ σπουδαίαν ὁμάδα· παρ' οὐδενὶ λαῶ ἑλλείπουσι καθ' ὀλοκληρίαν. Ἐπηρεάζονται μὲν πολλαχῶς ὑπὸ τοῦ ἐκπολιτισμοῦ, τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἐπιδρῶσι δ' ὅμως ἐπ' αὐτῶν. Διὰ τοῦτο εὐλόγως δυνάμεθα, τὴν λέξιν «θρησκεία» νὰ διασαφηνίσωμεν ἤδη δι' ὀρισμοῦ, συμπεριλαμβάνοντος ἐξωτερικῶς τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ὅλης ὁμάδος: Θρησκεία ὑπάρχει πανταχοῦ ὅπου ἡ πεποίθησις περὶ τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς ἢ περισσοτέρων θείων ὄντων τοσοῦτον ζωηρῶς ἐξεικονίζεται ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ὥστε οὗτοι αἰσθάνονται ἑαυτοὺς ἐξηρητημένους ἐξ ἐκείνων καὶ ὑποχρεωμένους εἰς αὐτά, τὴν ἀντίληψιν δὲ ταύτην ἐκφράζουσιν ἔπειτα δι' οἰωνδήποτε πράξεων. Ἐὰν ὁ Βουδδισμὸς φαίνεται ὅτι δὲν ὑπάγεται ὑπὸ ταύτην τὴν ἔννοιαν τῆς θρη-

σκείας, ἃς λάβη τις ὑπ' ὄψει τὰ ἐν τῷ γ' κεφαλαίῳ περὶ αὐτοῦ εἰρημένα. Ἐκτὸς τούτου δύναται τις ἴσως νὰ εἴπῃ ὅτι ἐν τῷ ἀρχικῷ Βουδδισμῷ ἡ πίστις εἰς θεοὺς φαίνεται τρόπον τινὰ ἀντικαθιστάμενη διὰ τινος ἄλλης πίστεως, ἥτοι διὰ τῆς πίστεως εἰς μεταφυσικὴν τινὰ τάξιν τοῦ παντός, καθ' ἣν ὁ ἐν ἀσκήσει ζῶν καὶ τὴν ἀγάπην ἐξασκῶν ἐπιτυγχάνει ἀσφαλῶς τὴν μακαριότητα (τὴν Nirwana) οὐχ ὑποκείμενος εἰς τὴν ἀτελεύτητον μετεμψύχωσιν. Ὑπὸ ταύτην τὴν ἔννοιαν ὁ Βουδδισμὸς δὲν εἶνε μόνον ἀπλὴ ἠθικὴ, ἀλλὰ θρησκεία ἄνευ μὲν θεότητος, ὅμως δὲ μετὰ τινος θείας, τοῦτ' ἔστι τὸν κόσμον διοικούσης τάξεως. Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τὸ τελευταῖον μέρος τῆς παραστάσεως τοῦ ὀρισμοῦ, τοῦτο ἐξεφράσθη ἴσως ἀρκούντως ἐκτεταμένως, ὥστε νὰ συμπεριλάβῃ καὶ ὅ,τι συνήθως χαρακτηρίζεται ὡς ταπεινοτάτη καὶ ὅ,τι ὡς ὑψίστη μορφή τῆς λατρείας.

Διὰ τοῦ ὀρισμοῦ περιγράφεται τὸ ἀντικείμενον τῆς θρησκευτικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἐρεῦνης ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν αὐτοῦ παρατηρητέα τὰ ἐξῆς δύο.

Πρῶτον μὲν πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι ἐκάστη θρησκεία ὑπάρχει ἐν ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ ὑπὸ τὴν μορφήν ὑποκειμενικοῦ τινος συμβάντος. Ἐὰν τοῦτο τὸ συμβάν ἔπαυεν ὀριστικῶς, αὐτὴ ἢ ἰδίᾳ θὰ ἐξηφανίζετο. Ἄρα πρέπει νὰ ἀναλύσωμεν διὰ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας τὰ συμβάντα ταῦτα.

Δεύτερον δὲ πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι ἐκάστη θρησκεία παρίσταται ὡς ἀντικειμενικὴ πνευματικὴ δύναμις, ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς ὁποίας εὐρίσκεται ἀριθμὸς τις ἀνθρώπων. Ἐν ταύτῃ τῇ περιπτώσει δὲν φαίνεται οὕτως, ὡς

ἐὰν ἦτο ἀνάγκη νὰ παράγῃται ἡ θρησκεία ὑφ' ἐκάστου ἀνθρώπου τρόπον τινὰ ἐκ νέου· πολλῶ δὲ μᾶλλον παρίστανται ἤδη τὰ φαινόμενα τῆς ὑποκειμενικῆς εὐσεβείας ὡς προϊόντα αὐτῆς. Διὰ τοῦτο πρέπει ἡ ἀνάλυσις ἡμῶν νὰ ἀναφέρῃται εἰς τοῦτο τὸ ἀντικειμενικὸν μέρος τῆς θρησκείας. Τοῦ ζητήματος τούτου περὶ τῆς κρίσεως τῶν διαφόρων θρησκειῶν πρέπει νὰ ἐπιληφθῶμεν μόνον μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἀναλύσεως.

Β΄.

ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΕΝ ΕΝΙ ΕΚΑΣΤῳ ΑΝΘΡΩΠῳ

Προεισαγωγικαὶ παρατηρήσεις

Ἐὰν τὸ ἐν τῷ ἡμετέρῳ ὀρισμῷ ἐμπεριεχόμενον ἄθροισμα τῶν γνωρισμάτων ὑπάρχῃ ὡς ὑποκειμενικὸν συμβεβηκὸς ἐν ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ, τότε τὸ πρῶτον θέμα τῆς ἀναλύσεως διεσαφηνίσθη ἱκανῶς διὰ τῶν νεωστὶ ἐκ διαφόρων μερῶν προταθεισῶν θεωριῶν. Δὲν δύναται τις πλέον νὰ ἀπαιτήσῃ μόνον ψυχικὴν ἐνέργειαν διὰ τὴν θρησκείαν. Διότι ἕκαστος κατανοεῖ, ὅτι πᾶσαι αἱ ψυχολογικαὶ ἐνέργειαι συνεργοῦσιν ὁπωσοῦν ἀπὸ κοινοῦ ἐν τῷ θρησκευτικῷ φαινομένῳ· πρόκειται μόνον περὶ τοῦ ζητήματος, ποία ἐξ αὐτῶν κυρίως πρωταγωνιστεῖ, ὑποτάσσουσα τρόπον τινὰ τὰς ἄλλας ὑφ' ἑαυτήν.

1.

Διάφορα τεκμήρια συνηγοροῦσιν ὑπὲρ τῆς ιδέας, ὅτι ἡ ὀριστικὴ ἀξία πρόκειται νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὴν παραστατικὴν ἐνέργειαν. Ἐν πρώτοις δύναται τις νὰ ὑποδείξῃ τὴν μέθοδον τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης τῆς θρησκείας· ὁ θέλων δηλαδὴ νὰ ἐξετάσῃ οἵανδήποτε θρησκείαν βεβαίως θὰ ἐρωτήσῃ ἐν πρώτοις περὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἐπικρατουσῶν παραστάσεων τῆς θεότητος, ὡσαύτως δὲ καὶ περὶ τῶν παραστάσεων, ἅς οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἄνθρωποι ἔχουσι περὶ τῆς ὑπεξουσιότητος καὶ ὑποχρεώσεως αὐτῶν ἀπέναντι τῆς θεότητος· εἶναι βεβαίως φανερόν, ὅτι ὅπως μεθ' ὅλων τῶν παραστάσεων, οὕτω πρὸ πάντων καὶ μετὰ τῶν θρησκευτικῶν συνδέονται ἀναγκαίως ὠρισμένα συναισθήματα, ἀλλὰ τὸ εἶδος τῶν τελευταίων τούτων φαίνεται, ὅτι προκύπτει ἀφ' ἑαυτοῦ ἐκ τῆς ποιότητος τῶν πρώτων. Μετὰ τῆς φοινικικῆς παραστάσεως περὶ τοῦ Moloch καταφανῶς συνδέονται διάφορα συναισθήματα ἢ μετὰ τῆς χριστιανικῆς παραστάσεως περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς τοῦ ἐν οὐρανοῖς πατρός. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ αἱ πράξεις τῆς θρησκευτικῆς θελήσεως λαμβάνουσι τὴν εἰδικὴν διεύθυνσιν αὐτῶν ἐκ τῆς θρησκευτικῆς παραστάσεως. Ὁ γινώσκων ἄρα ταύτην ἔχει τὰ μέσα, ὅπως ἀνασυστήσῃ τὸ ὅλον θρησκευτικὸν φαινόμενον.

Ἡ ἄρτι γενομένη σκέψις δύναται νὰ ἔχῃ διὰ τὴν ἡμετέραν ἔρευναν τῆς θρησκείας ἰσχύν, ἀλλὰ κυρίως ἀποδεικτικὴν δύναμιν λαμβάνει τότε μόνον, ὅταν ὑποστηρίξῃται διὰ χαρακτηριστικῶν σημείων αὐτοῦ τοῦ θρησκευτικοῦ γεγονό-

τος. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ ἐξάρωμεν ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος ἔχει ἐν πρώτοις τὴν θρησκείαν, τὴν παραδοθεῖσαν αὐτῷ ὑπὸ τῶν γονέων καὶ παιδαγωγῶν αὐτοῦ. Παρεδόθη δ' ὅμως αὐτῷ τὸ σύμπλεγμα τῶν παραστάσεων αὐτῆς βεβαίως ἀμέσως μετὰ τῶν αἰσθημάτων, ἅτινα πάντοτε συνεδέοντο μετ' αὐτῶν ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν παραδιδόντων. Τὸ σύμπλεγμα τοῦτο τῶν παραστάσεων ἀποτελεῖ ἔπειτα ἐν ἑκάστῳ θρησκευτικῷ βίῳ, ἔφ' ὅσον οὗτος εἶνε ἰκανῶς ἀμέσως ἐν αὐτῷ τῷ ὑποκειμένῳ, τρόπον τινὰ τὸν πυρῆνα, καθ' ὃν πρέπει νὰ ἐξετάζωνται καὶ ὀρίζωνται πᾶσαι αἱ αὐτόματοι θρησκευτικαὶ κινήσεις. Πολλάκις δηλονότι ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ ὁρμῇ τοῦ βίου καὶ τῇ θυέλλῃ τῶν παθῶν ἀπαιτεῖ πολλά παρὰ τῶν θεῶν, ὅσα οὗτοι κατὰ τὴν φύσιν αὐτῶν δὲν δύνανται νὰ παρέξωσιν. Ἄμα δ' ὅμως τοῦτο ἀναγνωρισθῆ ἐν τινι περιπτώσει, ἐπέρχεται πράϋνσις. Ἄλλὰ τοῦτο ἐμφαίνει ὅτι ὁ θρησκευτικὸς βίος τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀνθρώπου ὑπετάγη πάλιν εἰς τὴν κυριότητα τοῦ δι' αὐτὸν ἰσχύοντος συμπλέγματος τῶν παραστάσεων.

2.

Δύναται τις νὰ παραδεχθῆ τὰ εἰρημένα ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις καὶ ὅμως νὰ νομίζῃ, ὅτι τὸ συναισθάνεσθαι πραγματικῶς ἔχει μεγαλυτέραν σημασίαν ἐν τῇ θρησκείᾳ. Ἐνταῦθα εἶνε ἀνάγκη νὰ ἀναλογισθῆ τις πάντα ἐκεῖνα τὰ σημεῖα τοῦ θρησκευτικοῦ γεγονότος, ἐν οἷς τοῦτο εἶνε ἰδίως ζωηρόν, ἥτοι τὰ σημεῖα τῆς προσευχῆς. Οἱ ἄνθρωποι ἐν πάσαις ταῖς θρησκείαις προσεύχονται πολὺ, διότι ἡ προσευχὴ ἀνή-

κει εἰς τὰ προστεταγμένα θρησκευτικὰ καθήκοντα· ὡς πρὸς τοῦτο ἄρα διατελεῖ τὸ γεγονός ἀκόμη ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς θρησκευτικῆς παραστάσεως, τούτου δ' ἔνεκα μεταχειρίζονται εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς προσευχῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὠρισμένον τινὰ τύπον. Ἄλλο δ' ὅμως μέγα σύμπλεγμα προσευχῶν προκύπτει ἀμέσως ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης ἀνάγκης πρὸς ἐσωτερικὴν ἢ ἐξωτερικὴν βοήθειαν· προσεύχεται τις ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τινος ἀσθενείας, ὑπὲρ διατηρήσεως τῆς ἐξωτερικῆς ἢ ἐσωτερικῆς εὐεξίας, τοιοῦτοτρόπως δὲ κεῖται ὁ κύριος μοχλὸς τοῦ γεγονότος καταφανῶς εἰς τὸ συναίσθημα τῆς χαρᾶς ἢ τῆς λύπης. Ἡ ὅλη οὐσία τῆς θρησκευτικῆς ιδέας ἐξεταζομένη ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔποψιν ἔχει μόνον τὴν σημασίαν μέσου πρὸς τέρψιν τοῦ ἀνθρωπίνου θυμικοῦ. Ἡ λανθάνουσα κυριαρχία τοῦ συναισθητικοῦ ἐπὶ τοῦ παραστατικοῦ ἐπικυροῦται ἐν πρώτοις κατὰ τὰς ἄνωθι εἰρημένας στιγμάς, ἀλλ' ἴσως ἐκτείνεται ἔτι περαιτέρω. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ οὕτω παραδεδομένων θρησκευτῶν μεταβαίνη εἰς ἄλλην θρησκείαν, πράττει τοῦτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, διότι σύνοιδεν, ὅτι ἡ θεότης, εἰς ἣν μέχρι τοῦδε ἐπίστευε, δὲν δύναται πλέον νὰ παρέχῃ αὐτῷ οὐδεμίαν βοήθειαν. Ἡ ἀδάμαστος ἐπιθυμία τῆς ψυχῆς πρὸς τέρψιν, τοῦτ' ἔστι πρὸς χαρὰν, παρακινεῖ τὸν ἄνθρωπον νὰ δοκιμάσῃ νέον τι σύμπλεγμα θρησκευτικῶν παραστάσεων. Ἐπὶ τοῦ γεγονότος τούτου δύναται νὰ στηριχθῇ ἡ εἰκασία, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ παράστασις δέχεται ἐκ μέρους τοῦ συναισθητικοῦ καὶ τὰς συνήθεις παραστάσεις κατὰ τὴν ἰδιάζουσαν αὐτῆς δύναμιν. Ὅσον μείζονα βοήθειαν λαμβάνει τις παρὰ τῆς θεότητος αὐτοῦ, τόσον πραγματικωτέρα φαίνεται οὕσα αὕτη καὶ τόσον

μᾶλλον ἢ παράστασις αὐτῆς ἔχει τρόπον τινὰ τὸ ζωηρὸν χρῶμα τοῦ βίου. Τὸ ἐν τῷ Α' κεφαλαίῳ ῥηθέν, ὅτι πᾶσαι αἱ αὐτόματοι θρησκευτικαὶ κινήσεις πρέπει νὰ ἐξετάζωνται καὶ καθορίζωνται κατὰ τὸ ἅπαξ ὠρισμένον σύμπλεγμα τῶν ιδεῶν, δύναται ἄρα νὰ ἦνε ὀρθόν. Ἄλλ' ἀκριβῶς τὴν στερεότητα ταύτην τῆς θρησκευτικῆς παραστάσεως θὰ ἠθέλομεν ἤδη προθύμως νὰ ἐννοήσωμεν ἐκ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὸ συναίσθημα. Ἐκ τούτου δὲ ἠθελε προκύψει ἡ ἐπομένῃ γενικὴ θεωρία. Ἐν τῷ θρησκευτικῷ βίῳ ἐξωτερικῶς μὲν καὶ κατ' ἐπίφασιν ἐπικρατεῖ τὸ παραστατικόν, κατὰ βάθος ὅμως τὸ συναισθητικόν.

3.

Παρερχόμενοι πρὸς στιγμὴν τὴν διαφορὰν τῶν ψυχολογικῶν θεωριῶν ἐρωτῶμεν, ἂν ἡ ἡμετέρα ἀνάλυσις προήγαγεν εἰς φῶς πραγματικῶς ἅπαντα τὰ στοιχεῖα τοῦ θρησκευτικοῦ γεγονότος. Μέχρι τοῦδε ἐφαίνετο ὡς ἂν ἔπρεπε νὰ χαρακτηρίζωνται ὡς ἰδέα πᾶν ὅτι ἐν αὐτῷ δὲν εἶναι συναίσθημα, ἐπιθυμία καὶ θέλησις. Περὶ τῆς παραστάσεως διῆσχυρίσθημεν ἐν τῷ β' κεφαλαίῳ, ὅτι τὴν ἰδιαιτέραν αὐτῆς δύναμιν ὀφείλει εἰς τὸ συναισθητικόν. Ὅμοια συμβαίνουσι καὶ εἰς ἄλλους κλάδους τοῦ βίου. Οὕτω π. χ. φαντάζεται τις πολλάκις ζωηρότατα τερπνὰς μὲν, ἀλλὰ μὴ ὑπαρχούσας θέσεις ὡσαύτως οὐχὶ σπανίως ἢ παράστασις ἀπόντων προσώπων εἶναι καθ' ὑπερβολὴν ἐναργής, καὶ ὅμως δὲν προσαγορεύομεν αὐτά. Τοῦναντίον ἐν πάσῃ θρησκείᾳ ἢ ἐν λόγῳ θεότης πραγματικῶς προσαγορεύεται. Τοῦτο δὲ σημαίνει

ὅτι αὕτη διὰ τὴν συνείδησιν τῶν ὀπαδῶν αὐτῆς ἔχει ἄμεσον σχέσιν, ἂν καὶ οὐχὶ σωματικὴν παρουσίαν. Ἐπειδὴ ὁμοῦς εἶναι ἀμφίβολον, ἂν ἐνταῦθα δύναται τις ἔτι νὰ μεταχειρισθῇ τὴν λέξιν παράστασις, διὰ τοῦτο ἀκριβεστέρα τις ἐξέτασις τοῦ πράγματος καθίσταται ἀναγκαία· τὰ σωματικὰ ὄντα ἔχουσι ἐπίσης ἄμεσόν τινα παρουσίαν δι' ἡμᾶς, πᾶσα δὲ ἡ σχέσης ἡμῶν πρὸς αὐτὰ στηρίζεται ἐπὶ ταύτης τῆς προϋποθέσεως. Ἐὰν ἀναλύσωμεν ἀκριβεστέρον θὰ εὔρωμεν, ὅτι μόνον μέρος τι τῶν ὑπ' ὄψει λαμβανομένων συμβάντων εἰσέρχεται εἰς τὴν συνείδησιν. Βλέπομεν, ἀκούομεν, κ. λ. π. μετὰ συνειδήσεως, σκεπτόμεθα κατὰ ταύτας τὰς πράξεις περὶ τῶν σχέσεων τῶν οὕτω παρατηρουμένων πραγμάτων, ἔχομεν ἄρα γνῶσιν τῶν παραστάσεων τούναντίον δὲν ἔχομεν συνείδησιν, ὅτι αὕτη ἤδη ἡ στοιχειώδης ἐνέργεια τῆς αἰσθήσεως δὲν εἶναι ἄλλο τι ἢ τροπὴ σωματικῶν συμβάντων εἰς ψυχικά. Ἄν λοιπὸν ἐν τῇ αἰσθητῇ παρουσίᾳ ἀνταγωνίζεται ἀσυνείδητός τις ψυχικὴ ἐνέργεια δὲν εἶναι ὅλως ἀπίθανον ὅτι καὶ ἐν τῇ πνευματικῇ παρουσίᾳ τῆς θεότητος δύναται νὰ συμβαίῃ τι παρόμοιον. Ἐὰν ἐπισκοπήσωμεν δηλονότι τὰ ὑψιστα σημεῖα τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, ἰδίως τὴν προσευχὴν ἀπλῶς ἐκ τῆς ἐπόψεως τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης, θὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐνταῦθα κυρίως ὁμιλεῖ μόνον πρὸς ἑαυτόν. Εἰς τὴν ἡμετέραν ἐμπειρίαν ἐδόθησαν μόνον σωματικὰ πραγματικὰ καὶ μόνον ἀνθρώπιναι ψυχικαὶ κινήσεις, ἀλλ' οὐδὲ μία οἰαδήποτε θεότης. Καίτοι λοιπὸν ἐδόθη τῷ εὐσεβεῖ μόνον τὸ αὐτό, ὅπερ καὶ πᾶσι τοῖς ἄλλοις, ἐν τούτοις ἔχει τὴν θεότητα αὐτοῦ ἀμέσως παροῦσαν πρὸς ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου τούτου προτείνου-

μεν τὴν ὑπόθεσιν ἀσυνειδήτου τινὸς ψυχικῆς ἐνεργείας, δι' ἧς γεννᾶται θεότης τις καὶ δὴ παροῦσα διὰ τὸν ἄνθρωπον.

Ἡδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι μεταξὺ τῆς ἐνεργείας ταύτης ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ κόσμου τῶν κοινῶν πραγμάτων καὶ συμβάντων ἀφ' ἑτέρου ὑφίσταται ὁμοία τις σχέσις, ὅπως μεταξὺ τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας τῆς αἰσθήσεως καὶ τῶν σωματικῶν κινήσεων π. χ. τοῦ ἀέρος καὶ τοῦ αἰθέρος.

Ὅπως ἐνταῦθα τὸ σωματικὸν διὰ τὴν ψυχὴν γίνεται ψυχικόν, οὕτως ἐκεῖ ἤθελε γίνεσθαι τὸ κοινὸν ὄν διὰ τὴν ψυχὴν ὑπερφυσικόν. Οὐχ ἦττον τὸ πρῶτον καὶ κατὰ πολὺ ἰσχυροτέραν εὐσέβειαν μεταβάλλεται εἰς τὸ τελευταῖον, ἐπίσης δὲ δὲν λαμβάνονται αἰσθητὰ πράγματα ὅλως ἀμέσως ἀντὶ θεῶν. Διὰ τοῦτο ἡ ἀσυνείδητος ἐνέργεια πολλῶ μᾶλλον θὰ συνίστατο εἰς τοῦτο, ὅτι τρόπον τινὰ πέρα τοῦ ἐπιγείου τίθεται τι ὑπερφυσικόν, ὅτε μὲν μόνον ὡς ἡ ἐσωτερικὴ ὄψις αὐτοῦ, ὅτε δὲ ὅλως ἀνεξάρτητον μέγεθος. Ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιστάσεσι τὸ ὑπερφυσικόν ἐστὶ ψυχικόν τι ὄν, τοῦτ' ἐστὶ ζῶν ὑποκείμενον πράξεων, ἐκδηλουμένων ἐν τοῖς γηϊνοῖς γεγονόσι τοῖς τε σωματικοῖς καὶ τοῖς ψυχικοῖς. Ἐὰν ὀνομάσωμεν τὴν ἐνταῦθα προϋποτεθεῖσαν ἀσυνείδητον ἐνέργειαν θρησκευτικὴν θεωρίαν δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς τὰ ὑπ' αὐτῆς μεταβαλλόμενα στοιχεῖα προσωπικότητα καὶ ὑπερφυσικότητα. Ἄλλως τὸ τελευταῖον στοιχεῖον ἔχει εἰς πολλὰς περιπτώσεις μόνον τὴν σημασίαν σχετικῶς ὑψηλοτέρου τινὸς ὄντος.

4.

Ἐάν δια τῆς αὐτομάτου ἐνεργείας τῆς θρησκευτικῆς αἰσθήσεως οἰαδήποτε θεότης εἶνε ἐσωτερικῶς παρούσα διὰ τὸν ἄνθρωπον, δύναται ἢ παράστασις τοῦτ' ἔστιν ἢ σκέψις, νὰ συνδεθῇ μετὰ τῆς αἰσθήσεως χωρὶς ὅμως νὰ παύσῃ αὕτη. Οὕτως ἔχει ἢ ὑπόθεσις περὶ τῆς μετὰ τῆς προσευχῆς πολλάκις συνδεδεμένης θρησκευτικῆς σκέψεως. Κατὰ τὰς μὴ ἀμέσως θρησκευτικὰς στιγμὰς καὶ συγκινήσεις, μεταβάλλεται τότε ἢ αἰσθησις θεότητός τινος ἀμέσως παρούσης εἰς τὴν ἀπλῆν φαντασίαν τοιαύτης. Κεκτημένος τοιαύτην τινὰ παράστασιν «ἢ φαντασίαν» ἐπιχειρεῖ τότε ὁ θρησκευτικὸς ἄνθρωπος νὰ ἐξηγήσῃ τὸν ὅϋν τοῦ κόσμου καὶ τὸ πεπρωμένον τοῦ ἀτόμου ἐκ πράξεων τῆς ἐν λόγῳ θεότητος. Ἐπειδὴ τοιαύτη τις σκέψις δὲν συμβαίνει σπανίως ἐν τῷ βίῳ τῶν εὐσεβῶν, γίνεται καταληπτὴ ἐνταῦθα πλάνη τις εἰς τὴν ὁποίαν ἢ θεωρία τῆς θρησκείας πολλάκις περιέπεσεν. Ἀποδεχόμενοι μόνον ἐκείνην τὴν ἐνέργειαν τῆς θρησκευτικῆς ἐρμηνείας εὐκόλως περιπίπτομεν εἰς τὸν συλλογισμόν, ὅτι ἢ ῥίζα τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων εἶναι ἢ αὐτὴ τῆ τῶν ἐπιστημονικῶν. Ἡ πρώτη θεωρεῖται τότε ὡς ἢ φυσικὴ ἀπλῆ ἐκδήλωσις τῆς πρὸς αἰωνιότητα τάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Παραδεχόμεθα, ὅτι ἐπὶ τοιούτων βαθμίδων τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπου ἢ ἐπιστήμη ὡς τοιαύτη δὲν προήχθη ἔτι, ἐφαρμόζεται μόνον ἢ θρησκευτικὴ ἐρμηνεία. Οὐχ' ἦττον ὅμως καὶ ἐνταῦθα ἢ θρησκευτικὴ συνείδησις οὐδέποτε συνίσταται μόνον ἐκ τῆς ἐρμηνείας, ἀλλὰ πρὸ πάντων ἐκ τῆς

θεωρίας καὶ τῶν μετ' αὐτῆς συνδεδεμένων κινήσεων τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς θελήσεως. Διὰ τοῦτο δὲ ἐπὶ τοιούτων βαθμίδων τοῦ πολιτισμοῦ, ἔνθα ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἐρμηνεία σαφῶς ἐχωρίσθησαν ἀπ' ἀλλήλων, ὁ αὐτὸς ἄνθρωπος δύναται νὰ λάβῃ πείραν πρὸς τῷ ἐπιστημονικῷ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ γεγονότος.

Ἐξαιρῶν τις τὴν ἄμεσον παραγωγικὴν θεωρίαν ὡς χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου, πρέπει νὰ ἀναγνωρίζῃ, ὅτι ὁμοίον τι ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῇ μὴ θρησκευτικῇ δεισιδαιμονίᾳ. Αὕτη εἶναι ἐπίσης πεπεισμένη ἐν μέσῳ τῶν κοινῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου, ὅτι διατελεῖ εἰς σχέσεις πρὸς προσωπικὰς δυνάμεις ἄλλου εἴδους, καὶ δὴ προσαγορεύει αὐτὰς κατὰ περιστάσεις ὡσαύτως ἀμέσως, ἄρα πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν καὶ ἐνταῦθα παραγωγικὴν τινὰ θεωρίαν, δι' ἧς αἱ δυνάμεις αὗται ἔχουσι τὴν ἄμεσον παρουσίαν αὐτῶν διὰ τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἐξήγησιν τῆς σχέσεως ταύτης ἐξαίρομεν ἐν πρώτοις, ὅτι πᾶν ὅ,τι καθ' οἴανδήποτέ τινα ἐποχὴν ὀνομάζεται ἀνόσιος δεισιδαιμονία, πολλάκις οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ λείψανόν τι τῆς πρῶτης θρησκείας τοῦ ἐν λόγῳ λαοῦ. Τοῦτο π. χ. ἀπεδείχθη ἐκτενέστατα ὡς πρὸς τὴν δεισιδαιμονίαν τοῦ Γερμανικοῦ Λαοῦ· τὰ λείψανα ταῦτα ἐξέλεσαν ἤδη τρόπον τινὰ τῆς ἀξίας αὐτῶν καί, θεωρούμενα ἐκ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐπικρατούσης θρησκείας, παρουσιάζονται ὡς κεκτημένα οὕτως εἰπεῖν ἔκνομον ὑπαρξίν. Ἀκριβῶς δὲ διὰ τοῦτο ὀνομάζονται «Aberglaube» (δεισιδαιμονία)· πλὴν τούτου πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον ἐν τῇ πολυδαιμονικῇ θρησκείᾳ κατὰ τε τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν

μορφὴν εἶναι συγγενὲς πρὸς ὅ,τι ἄλλαι θρησκευαὶ ἐν τῷ συνόλω αὐτῶν καταδικάζουσιν ὡς δεισιδαιμονίαν. Ἐνταῦθα παραπέμπομεν τὸν ἀναγνώστην εἰς τὴν 6^{ην} παράγραφον τοῦ Α΄. κεφαλαίου ἔνθα ἐδείχθη ἤδη, ὅτι πολλαὶ πολυδαιμονικαὶ θρησκευαὶ εἶνε μόνον ἐκπεσόντες τύποι προτέρων θρησκευιῶν· πάντα τὰ λοιπὰ πρὸς τοῦτο συνεχόμενα ζητήματα ἀναβάλλομεν εἰς τὸ δ΄. κεφάλαιον, ἐν ᾧ θὰ τεθῶσιν ἀξιώματα πρὸς κριτικὴν τῶν θρησκευιῶν.

5.

Ἡ ἡμετέρα ὑπόθεσις περὶ τῆς ἀσυνειδήτου θρησκευτικῆς θεωρίας οὐδόπως συντελεῖ πρὸς διάλυσιν τῆς διαφορᾶς, ἣτις ἐπικρατεῖ μεταξὺ τῶν ἐν τῇ Α΄. καὶ Β΄. παραγράφῳ ἀναπτυχθεισῶν θεωριῶν. Ἐκατέρα τούτων δύναται νὰ προσλάβῃ καὶ προσαρμόσῃ αὐτὴν τὴν συνάφειαν τῶν ιδεῶν αὐτῆς· τὸ ἀπέραντον τοῦτο τῆς διαφορᾶς ἴσως ὑπαινίσσεται, ὅτι ἐνταῦθα δὲν πρόκειται μόνον περὶ ἀντιθέσεως τῶν θεωριῶν, ἀλλὰ καὶ περὶ πραγματικῆς ἀντιθέσεως ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ πραγματικοῦ θρησκευτικοῦ βίου.

Ἄν ὑπάρχῃ τοιαύτη ἀντίθεσις, δύναται νὰ διακριθῇ κάλλιον διὰ τῶν μέσων τῆς ἠθικῆς μᾶλλον ἢ διὰ τῶν τῆς ψυχολογικῆς ἀναλύσεως. Ἡ ἠθικὴ ἀνάλυσις δὲν ἀποβλέπει εἰς τὰς ἐπὶ μέρους ψυχικὰς ἐνεργείας καὶ δὲν ἐξετάζει, τίς τῶν ἐνεργειῶν τούτων πρωταγωνιστεῖ ἐν τῇ θρησκευτικῇ συνειδήσει, ἀλλὰ λαμβάνει ἕκαστον τοῦ βίου συμβεβηκὸς, ἄρα καὶ τὸ θρησκευτικόν, ἀμέσως ὡς ὅ,τι εἶναι, ἥτοι ὡς συνδυασμὸν διαφόρων ψυχικῶν ἐνεργειῶν. Ἐν τῷ συνδυασ-

σμφ τούτῳ ἐνδιαφέρεται περὶ τῆς κρατούσης ἀπόψεως, ὡς δεικνυούσης τὴν διεύθυνσιν πρὸς ἣν κινεῖται ὁ βίος. Ἐντεῦθεν ἐξάγεται ἀρχὴ τις ὀρίζουσα τὴν πορείαν, ἣτις ἄλλως δὲν συνίσταται ἐξ οἰασδῆποτε ἀνθρωπίνης ἀποφάσεως, ἀλλὰ παριστᾷ συστατικόν τινα παράγοντα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ· τοιαῦται δ' ὁμῶς ἀρχαὶ δύνανται νὰ ὑπάρχωσι κατὰ τὰς περιστάσεις πολλάί.

Ἄπαντα τὰ γεγονότα, ἅτινα ἀναφέρονται ἐν τῇ β' παραγράφῳ ὡς συνηγοροῦντα ὑπὲρ τῆς τὸ συναίσθημα ἐξαιρουμένης θεωρίας ὑπόκεινται εἰς τὴν αὐτὴν ἐπικρατοῦσαν ἔποψιν· πάντοτε δηλαδὴ θεωρεῖται ἐνταῦθα ἡ θρησκευτικὴ σχέσης ὡς μέσον τι πρὸς ἱκανοποίησιν ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν ὑπὸ τινος ἔποψιν, τοῦτο εἶναι καταληπτόν, ὅταν ἡ σχέσης αὕτη θεωρεῖται μόνον ὡς ἔμμεσον μέσον τῆς ἱκανοποιήσεως. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ τοῦτο καθ' ἑαυτὸ εἶνε ἀδιάφορον ἢ ὀχληρὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον, οὐχ ἥττον διατηρεῖ τοῦτο ἔνεκα τῆς ὑποστηρίξεως, τὴν ὁποίαν ἐλπίζει ἢ ἔνεκα τῆς τιμωρίας τὴν ὁποίαν φοβεῖται. Εἰς ἄλλας πάλιν περιπτώσεις ἐπιθυμεῖ μὲν τὴν ἐξωτερικὴν ὑποστήριξιν ἐπίσης, ἀλλ' ἡ κυρία σημασία ἀποδίδεται εἰς τὴν ἐπιμέλειαν αὐτῆς τῆς θρησκευτικῆς σχέσεως. Αὕτη χρησιμεύει ἐνταῦθα ὡς ἄμεσον τῆς εὐχαριστήσεως μέσον, καθ' ὅσον χάριν αὐτῆς ἐπιδιώκεται καὶ περιθάλπεται. Μόνον ἐν τῇ ἐκτελέσει αὐτῆς ἱκανοποιεῖται δηλαδὴ ἡ ἀνθρωπίνη ἀνάγκη ὑπερανθρώπινου τινὸς στηρίγματος, ἐν δὲ τῇ θρησκείᾳ προσλαμβάνει τρόπον τινὰ προσωπικὴν ὄψιν τὸ ἄπειρον, ὅπερ προαισθάνονται πάντες οἱ ἄνθρωποι. Ἐντεῦθεν φαίνεται, ὅτι δυνάμεθα νὰ ἀποκριθῶμεν εἰς ἐρώτησίν τινα ὑπολειφθεῖσαν ἡμῖν ὡς πρὸς τὴν θρη-

σκευτικὴν θεωρίαν. Ἡ αἰσθητὴ θεωρία, τοῦτ' ἔστι ἡ αἴσθησις ἀναγκαίως συνδέεται μετὰ σωματικῶν τινῶν συμβάντων, ἐν' ᾧ ἡ θρησκευτικὴ θεωρία τὸναντίον δὲν ὑπόκειται εἰς θρησκευτικὴν ἀνάγκην, ἀν' καὶ διὰ πολλῶν πραγμάτων παρορμᾶται καὶ ἐξεγείρεται· ὁ κύριος μοχλὸς ὅμως, ὁ κινῶν τὴν θρησκευτικὴν θεωρίαν συνίσταται εἴτε εἰς τὴν ἐπιθυμίαν ἐξωτερικῆς βοήθειας εἴτε εἰς τὸν τρόπον προσωπικῆς ἐπικοινωνίας πρὸς τινα, ὅστις εἶναι μείζων τοῦ κόσμου.

Ἐὰν θελήσωμεν τέλος νὰ χαρακτηρίσωμεν τὴν ἐν τῇ θρησκευτικῇ συνειδήσει κρατοῦσαν ἀρχὴν καθ' ὅλου, πρέπει νὰ ὀνομάσωμεν αὐτὴν αὐτοσυντήρησιν καὶ αὐτοπροαγωγήν. Αὕτη ἡ εἰς ὅλα τὰ ζῶντα ὄντα ἐπικρατοῦσα τάσις κυβερνᾷ ἐπίσης τὴν πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν ἐνέργειαν τῶν ἀνθρώπων. Αὕτη εἶνε οὐχ ἥττον σαφῶς εὐδιάγνωστος καὶ ἐν τῇ θρησκευτικῷ βίῳ· ὅτι ἐνταῦθα προσλαμβάνει τὸν τύπον ἀφοσιώσεως εἰς Θεὸν ἢ εἰς θεοὺς κεῖται ἐν τῇ φύσει τοῦ πράγματος.

6.

Μεταξὺ τῶν γεγονότων, ἅτινα δύναται ν' ἀναφέρει ὑπὲρ ἑαυτῆς ἡ ἀντίθετος ψυχολογικὴ θεωρία, τὸ σπουδαιότατον εἶνε, ὅτι ἐν τῇ θρησκείᾳ πᾶν συναίσθημα καὶ πᾶσα ἐπιθυμία πρέπει πάντοτε νὰ κανονίζεται διὰ τῆς ἀντικειμενικῶν κῦρος κεκτημένης θρησκευτικῆς παραστάσεως· τὸ ἀντικειμενικὸν δὲ τοῦτο κῦρος ἐπιβεβαιοῦται ἐξωτερικῶς μὲν τότε μόνον, ὅταν ἡ πολιτεία ἢ αὐτὴ ἡ θρησκευτικὴ κοινότης τίθῃσι ὠρισμένον τι σύμπλεγμα θρησκευτικῶν παραστάσεων ὡς νόμον, τιμωροῦσα ἐπίσης τὴν παράβασιν αὐτοῦ.

Ἐσωτερικῶς δὲ ὅταν εἶναι ἔκφρασις τῆς ἔσωτερικῆς ἔξαο-
 τήσεως τοῦ ἀτόμου ἐκ τοῦ νῦν ζῶντος ἢ τοῦ παρελθόντος
 συνόλου τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ εἰς τὸν ἄνθρωπον ἰδία κοι-
 νωνικὴ ὁρμὴ ἐκδηλοῦται δηλονότι ἐν τῇ θρησκείᾳ ἐφ' ὅσον
 πᾶν ὅ,τι ἐν τῷ κύκλῳ τοῦ βίου αὐτοῦ πάντοτε, πανταχοῦ
 καὶ ὑπὸ πάντων ἐπιστεύετο κέκτηται ὅλως ἀφ' ἑαυτοῦ κῦ-
 ρος δι' αὐτόν. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ τὸ κῦρος, ὅπερ ἀπο-
 δίδεται συνήθως εἰς τε τὴν γραπτὴν καὶ τὴν προφορικὴν
 παράδοσιν· οὐχ ἦττον εἶναι ἀμφίβολον, ἂν τὸ στοιχεῖον τοῦ
 ἀντικειμενικοῦ κύρους, ὅπερ ἐν τῷ θρησκευτικῷ βίῳ κέκτη-
 ται τόσῳ μεγάλῃ ἀξίᾳ, δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἀπλῶς κατὰ
 τοῦτον τὸν τρόπον. Λαμβάνει τις πείραν, ὅταν ἐξετάσῃ ἀπαξ
 τὰς ἐν τινι πλουσιωτέρῳ θρησκευτικῷ βίῳ φαινομένας ἀνάγ-
 κας· πλεῖστοι βεβαίως φαίνονται ὑποκείμενοι μόνον εἰς τὴν
 ἀποψιν, ἣν ἡμεῖς συνοπτικῶς χαρακτηρίζομεν ὡς ἀϋθεντι-
 κότητα τοῦ συνόλου διὰ τὸ μερικόν. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ
 ἐνέργεια αὐτοῦ εἶνε εὐμετάβλητος. Διότι ὅταν τις δὲν εὐ-
 ρίσκη διαρκῶς πλήρη ἱκανοποίησιν ἐν τῇ θρησκείᾳ αὐτοῦ,
 τότε ἀπόλλυσιν αὕτη δι' αὐτόν βαθμηδὸν τὸ κῦρος αὐτῆς
 ἢ καθίσταται ἀσθενεστέρα. Ὅταν παρ' ὀλοκλήροις ἔθνεσι
 κατισχύσῃ τὸ συναίσθημα τῆς μὴ ἱκανοποιήσεως, ἐγκατα-
 λείπουσι ταῦτα τὰς ἱεράς αὐτῶν παραδόσεις καὶ ἀσπάζον-
 ται νέαν θρησκείαν. Ἐκτὸς τούτου ὁμως ἀπαντῶσιν ἐν τῷ
 θρησκευτικῷ βίῳ καὶ ὅλως ἀπόλυτοι νόμοι ἢ ἐντολαί, τῶν
 ὁποίων ἡ ἀϋθεντικότης δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν τῆς ὀλό-
 τητος διὰ τοὺς καθ' ἕκαστα. Οἱ νόμοι οὗτοι ἀναφαίνονται
 ὡς ξένα ἀδικαιολόγητα φαινόμενα ἐν τῇ ψυχῇ καὶ ἀπαι-
 τοῦσιν ἀπλῶς: ὀφείλεις νὰ πιστεύῃς εἰς τὴν δεῖνα ἢ δεῖνα

θεότητα καὶ νὰ διάκεισαι πρὸς αὐτὴν οὕτως ἢ ἄλλως: Αἱ ἐν λόγῳ ἐντολαὶ ἔχουσιν ἀκριβῶς ὡς καὶ αἱ ἀντίστοιχοι ἐντολαὶ ἐν τῇ σφαίρᾳ τοῦ ἠθικοῦ βίου, ἅς δύναται τις νὰ χαρακτηρίσῃ διὰ τῶν ἐπομένων τύπων: οὐχὶ διότι πάντες ἐπαινοῦσι μὲν τοῦτο ψέγουσι δὲ ἐκεῖνο, ὀφείλεις νὰ πράττης μὲν τὸ ἐν νὰ ἀπέχῃς δὲ τοῦ ἄλλου, ἀλλ' ἀπλῶς ὀφείλεις. Διὰ τοῦτο ἄρα ἡ ἐνέργεια τῶν ἀπολύτων θρησκευτικῶν ἐντολῶν εἶνε καθ' ἑαυτὴν ἀμετάβλητος. Ἐὰν ὅμως μεθ' ὅλα ταῦτα φαίνεται εὐμετάβλητος, τοῦτο δὲν ἀφορᾷ εἰς τὰς ἐντολάς, ἀλλ' εἰς αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους, οἵτινες μεταχειρίζονται πολλάκις τὰς ἐν αὐτοῖς ὁμιλούσας ἀπόλυτους ἐντολάς ὡσεὶ ἦσαν μὴ ἀπόλυτοι. Ἐπιέμενοι ἰκανοποιήσεως ἐρωτῶσι: τί τὸ ὄφελος; ὅσῳ δὲ συχνότερον προβάλλεται τὸ ζήτημα τοῦτο, τόσῳ ὀλιγότερον δύναται νὰ κατισχύσῃ ἡ τῶν ἀπολύτων ἐντολῶν ὁμοία πάντοτε καθ' ἑαυτὴν ἐνέργεια ἐν τινι ψυχῇ ἀποβαλοῦσα βαθμηδὸν τὴν πρὸς αὐτὰς ἐπιδεκτικότητα.

Τελευταῖον παρατηροῦμεν, ἔτι, ὅτι ἡ ἀυθεντικότης τῆς παρελθούσης ἢ παρούσης ὀλότητος φυσικῶς ἀπόλλυσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν σημασίαν αὐτῆς πάλιν παρ' ἐκεῖνοις, οἵτινες ἄγουσιν εἰς φῶς νέον τι, τοῦτ' ἔστι παρὰ τοῖς ἰδουταῖς καὶ πρωτοτύποις συντελεσταῖς τῶν θρησκευτικῶν. Ἐὰν ἄρα ἀπόλυτοι ἐντολαὶ μόνον παρὰ τοιούτοις ἀνδράσιν εὕρισκοντο, δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν ἐξ αὐτῶν γενικὴν τινα ἀρχήν, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ ὑπολάβωμεν αὐτὰς ὡς ἔκφρασιν τῆς ἐξαιρετικῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν κατέχουσιν οἱ ἥρωες τῆς θρησκείας τόσῳ, ὅσῳ καὶ οἱ ἥρωες τοῦ πολιτικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου. Ἀλλ' ἀφ' οὗ ἀπόλυτοι ἐντολαὶ δὲν ἐλλείπουσι καὶ εἰς

κοινοὺς εὐσεβεῖς, πρέπει νὰ ζητήσωμεν ὅπως κατανοήσωμεν τὴν κοινήν αὐτῶν ἀρχὴν ὡς παράγοντα τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως καθόλου· τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἀρχῆς ταύτης ἀναβάλλομεν ἐπὶ τοῦ παρόντος καθ' ὅσον αὕτη συνδέεται μᾶλλον πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς ἀντικειμενικῆς ὄψεως τῆς θρησκείας.

Γ'.

ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.

1.

Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀντικειμενικοῦ περιεχομένου θρησκείας τινὸς ἐννοοῦμεν ἐν πρώτοις τὸ ἐξῆς: Ἐκάστη θρησκεία παρίσταται πρῶτον μὲν ὡς ἄθροισμα παραστάσεων ἰσχυροῦσῶν γενικῶς ἐν τινι κύκλῳ ἀνθρώπων, εἶτα δὲ ὡς μεγαλύτερος ἢ μικρότερός τις ἀριθμὸς αὐθεντικῶς καθιερωμένων ἐθίμων καὶ ἐκ τούτων τέλος ὡς τι ἄθροισμα τακτικῶς ἐπαναλαμβανομένων πράξεων, αἵτινες ἀφ' ἑνὸς μὲν ἔχουσιν ἄμεσον θρησκευτικὴν σημασίαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ κανονίζονται κατὰ τὰς διατάξεις τῆς θρησκείας. Ὑπὸ τινὰ ἔννοιαν ἐπιζητεῖ ἤδη ἡ ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη τῆς θρησκείας ἀνάλυσίν τινὰ τοῦ ἀντικειμενικοῦ τούτου περιεχομένου, καὶ δὴ ὡς μυθολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τῶν δογμάτων ἔρευνα, ὡς ἐξέτασις τῆς πολιτείας, τῆς λατρείας καὶ τοῦ βίου μιᾶς ἐκάστης θρησκείας. Ἡ χαρακτηριστικὴ ἄποψις φυσικῆς τινος ἀναλύσεως συνίσταται

ἄρα εἰς τοῦτο, ὅτι αὕτη ἐξετάζει ἐκάστην θρησκείαν ὡς βίον τινὰ πραγματικῶς ὑπάρχοντα καὶ ἐνεργῶς κινούμενον.

Ἡ ἀπαρίθμησις τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων ἐνδιαφέρει αὐτὴν τότε μόνον, ὅταν συγχρόνως δύναται νὰ ὀρίσῃ τὸ εἶδος καὶ τὸν τρόπον, καθ' ὃν αἱ παραστάσεις αὗται ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀνθρώπων διατηροῦνται· θρησκευτικαὶ διατάξεις, τοῦτ' ἔστι θρησκευτικαὶ πολιτεῖαι εἶνε βεβαίως ὡσαύτως ἄξιον ἀντικείμενον τῆς ἐπιστήμης, ὅσον καὶ αἱ πολιτικαί, ἀλλὰ κατὰ τὴν φιλοσοφικὴν ἀνάλυσιν λαμβάνονται ὑπ' ὄψει τόσο, ἐφ' ὅσον δύναται τις σαφῶς νὰ διῖδῃ καὶ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν, ἣν ἔχουσιν οἱ ὄπαδοὶ αὐτῶν πρὸς αὐτάς. Ἀνάγκη, οὕτως εἰπεῖν, νὰ ἐρευνήσῃ τις πανταχοῦ τὸν τρόπον καὶ τὸν βαθμὸν τοῦ ἐν λόγῳ θρησκευτικοῦ πατριωτισμοῦ. Τέλος νοεῖται μὲν οἴκοθεν, ὅτι πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψει μόνον ἐκεῖναι τῶν θρησκευτικῶν πράξεων, ὅσαι πραγματικῶς ἐκτελοῦνται, ἀλλὰ συγχρόνως πρέπει νὰ γνωρίζῃ τις καὶ τὴν κατὰ μέσον ὅρον σχετικὴν διάθεσιν τῶν ἀνθρώπων, διότι ἄλλως δὲν ὑπολαμβάνεται τὸ μέρος τοῦτο τῆς θρησκείας ὡς βίος.

Ὅσα περισσότερον ἐφαρμόζομεν τὴν εἰρημένην θεωρίαν, τόσο μᾶλλον παρίστανται πρὸ ἡμῶν, τοῦλάχιστον, αἱ τελειότεραι θρησκείαι, ὡς ζῶσαι εἰκόνες, οἷονεὶ ὀργανισμοὶ ἀνωτέρας τινὸς τάξεως· τοῦτο βεβαίως δὲν εἶναι ἄλλο τι ἢ μόνον εἰκῶν, ἀλλὰ δύναται νὰ καθοδηγήσῃ ἡμᾶς πρὸς ἀνεύρεσιν τῆς κυρίας λητουργίας, διὰ τῆς ἐκτελέσεως τῆς ὁποίας διατηρεῖται τοιοῦτός τις ὀργανισμὸς ἐν τῷ βίῳ· τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς θρησκείας συνίσταται κατὰ τὸν ἡμέτερον ὀρισμὸν εἰς τὴν ζωηρὰν συνείδησιν τῆς ἐξαρτήσεως καὶ ὑπο-

χρεώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς ὑπ' αὐτοῦ πιστευόμενα ὑπεράν-
 θρωπα ὄντα· ταῦτα κέκτηνται μόνον διὰ τὴν πίστιν πραγ-
 ματικότητα, ἀλλ' ὅμως πλήρη, εἰ καὶ μόνον ὑπερφυσι-
 κήν. Διὰ τοῦτο οὐδεμία θρησκεία ὑπάρχει μὴ διηγουμένη
 πράξεις τοῦ Θεοῦ ἢ τῶν Θεῶν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ
 τὰνάπαλιν μὴ ἀπαιτοῦσα παρὰ τούτων πράξεις, ἀναφερομέ-
 νας πρὸς τοὺς θεοὺς. Ἐξ ἀμφοτέρων δὲ τούτων γεννᾶται
 ἡ ἰδέα ζωηρᾶς τινος σχέσεως, πραγματικῆς τινος ἀλληλεπι-
 δράσεως μεταξὺ τοῦ ὑπερφυσικοῦ καὶ θείου ἀφ' ἐνὸς καὶ τῶν
 ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἀφ' ἑτέρου. Ἄρα πρέπει νὰ ἀνα-
 γνωρίσωμεν, ὅτι ἡ κυρία ἐνέργεια, διὰ τῆς ἐκτελέσεως τῆς
 ὁποίας θρησκεία τις ὑφίσταται ὡς τι ὀργανικὸν πλάσμα,
 ἔγκειται ἀκριβῶς ἐν ταύτῃ τῇ ἀμοιβαιότητι. Συμφώνως πρὸς
 ταῦτα ὀφείλει τις νὰ φρονῆ περὶ πάσης θρησκείας, ὅτι ἡ
 θεότης αὐτῆς κυβερνᾷ τὸν κόσμον καθ' οἷονδῆποτέ τινα τρό-
 πον καὶ μέτρον. Μερικῶς πρὸς τούτοις περὶ ἐκπροσωπή-
 σεως ἢ παραστάσεως ἑαυτῆς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ὅπερ
 συμβαίνει ἱστορικῶς μὲν διὰ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἰδρυ-
 τοῦ τῆς θρησκείας, διὰ τῆς ἀποστολῆς τῶν προφητῶν καὶ
 ἄλλων ἡγετῶν τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, μονίμως δὲ καὶ διαρκῶς
 διὰ τῆς ἰδρύσεως καὶ διατηρήσεως τῶν ἱερῶν διατά-
 ξεων, οὔσα πάντοτε παροῦσα ἀοράτως ἐν τε τοῖς ἱεροῖς
 πράγμασι καὶ ταῖς ἱεραῖς τελεταῖς. Αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώ-
 πων, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν θεότητα συνίστανται εἰς τὴν
 ἀδιάλειπτον πίστιν, ὅτι ὁ κόσμος διοικεῖται ὑπ' αὐτῆς τῆς
 θεότητος, μεθ' ἧς συνδέεται φύσει ἡ χρῆσις τοῦ κόσμου ὡς
 τινος ὑπ' αὐτῆς τῆς θεότητος οὔτως ἢ ἄλλως κυριαρχουμέ-
 νου. Διὰ τοῦτο παρίστανται αὗται ὡς φυσικὴ ἢ ἠθικὴ διοί-

κησις τοῦ κόσμου ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, δυναμένη νὰ ἐκτε-
 λῆται καὶ ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς προσευχῆς καὶ ὑπὸ τὴν μορ-
 φὴν τῆς ἐξωτερικῆς πράξεως. Τέλος δὲ συνίσταται εἰς διαρκῆ
 λατρείαν τῶν ἱερῶν διατάξεων καὶ εἰς τὴν ἐξάσκησιν τῶν
 ἱερῶν ἐθίμων. Τὰ εἰρημένα μερικὰ σημεῖα, ἐν οἷς ἐκδηλοῦ-
 ται ἡ ἀμοιβαιότης τοῦ θείου καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, δὲν
 ἀπαντῶσιν ἐν τῷ αὐτῷ μέτρῳ ἐν πάσαις ταῖς θρησκείαις.
 Οὐχ ἥτιον δὲν δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσι πᾶσαι αἱ δια-
 φοραὶ τῶν θρησκειῶν ὡς ἀπλῶς τυπικαὶ ἀνωμαλῖαι κατὰ
 τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θρησκευτικοῦ ὀργανισμοῦ. Αἱ κυριώτε-
 ραι θρησκευτικαὶ διαφοραὶ ἀκριβῶς ἀπαιτοῦσι τὴν συμπλή-
 ρωσιν τῆς ἀναλυτικῆς δι' ἄλλης τινὸς μεθόδου.

2.

Ὅσῳ περισσότερον θρησκεία τις παρουσιάζεται ὡς ἐνι-
 αῖός τις ὀργανισμός, τόσῳ μᾶλλον δικαιούμεθα νὰ προσδο-
 κῶμεν, ὅτι μεταξὺ τῶν πράξεων τοῦ θείου, τῶν ἀναφερο-
 μένων εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἀφ' ἐνός, καὶ τῶν πράξεων τῶν
 ἀνθρώπων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸ θεῖον ἀφ' ἑτέρου, ὑφί-
 σταται ἐσωτερικὴ τις συνάφεια· ἴσως ὑπάγονται ἀμφότερα
 εἰς τὸν αὐτὸν τύπον, ὅστις ὡς τυπικὴ ἀρχὴ διέπει τὴν ἀνά-
 πτυξιν ὅλων τῶν μερῶν τοῦ θρησκευτικοῦ ὀργανισμοῦ· πρὸς
 γνῶσιν τούτου τοῦ τύπου πρέπει νὰ συμπεριλάβῃ τις συν-
 θετικῶς τὰ ὑπὸ τῆς ἀναλύσεως ἐντεθέντα σημεῖα τοῦ θρη-
 σκευτικοῦ βίου. Εἶνε φανερόν, ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ γίνηται
 περὶ μιᾶς ἐκάστης θρησκείας ὑποθετικῶς· προβάλλεται δη-
 λαδὴ κατ' ἀρχὰς χάριν δοκιμῆς ἐνιαία τις ἄποψις, ἥτις κατὰ

τὰς περιστάσεις δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς συντετμημένος χαρακτηρισμὸς τοῦ ἐν λόγῳ θρησκευτικοῦ τύπου. Ζητεῖται δ' ἔπειτα ἀπλῶς, ἂν οὗτος ὁ τύπος ἐκδηλοῦται πραγματικῶς καθ' ὅλα τὰ σημεῖα τῆς θείας καὶ ἀνθρωπίνης δράσεως. Ἐνταῦθα δύναται νὰ συμβῆ πολλάκις ὥστε ἄποψις, ἄλλως ὡς ὀρθῆ δεδοκιμασμένη, νὰ ἦνε ἀνεπαρκῆς ἢ ἀνεφάρμοστος σχετικῶς πρὸς μέρη τινὰ θρησκείας τινός. Ἐν ταύτῃ τῇ περιπτώσει ἐξεταστέον, ἂν τὰ μέρη ταῦτα προέρχονται ἴσως ἐξ ἄλλων θρησκευτῶν γενόμενα μὲν δεκτὰ εἰς τὴν ἐν λόγῳ θρησκείαν, ἐσωτερικῶς ὅμως μὴ ἀνήκοντα εἰς αὐτήν.

Ὅσοι διάφοροι εἶνε αἱ πραγματικῶς ὑπάρχουσαι θρησκείαι, τόσοι διάφοροι πρέπει νὰ ἦνε καὶ αἱ ἀπόψεις ἐκ τῶν ὁποίων προσπαθοῦμεν νὰ χαρακτηρίσωμεν τοὺς τύπους αὐτῶν· οὐχ ἦττον παρατηρούμεναι κατὰ τύπον, ἀποτελοῦσιν ἐν ὅλον, καθ' ὅσον ἐκάστη αὐτῶν δεόν πάντοτε νὰ περιέχῃ μίαν οἰανδήποτε γενικὴν θεωρίαν περὶ τῆς σχέσεως τοῦ ὑπερανθρωπίνου καὶ ἀνθρωπίνου, ἧς ἡ ἀναγκαία ἔκφρασις εἶνε τότε, ὅτι πιστεύεται μὲν ὡς θεία δρᾶσις, ἐπαινεῖται δὲ ὡς ἀνθρωπίνη. Βεβαίως θὰ ἦτο παράλογον νὰ ὑπολάβωμεν τοιαύτην τινὰ θεωρίαν ὡς φυσικὴν ιδέαν, ἥτις ὑπάρχουσα ἐν πρώτοις ἐν ἡμῖν ὡς ἔννοια θὰ ἐξεδηλοῦτο κατόπιν πραγματικῶς εἰς παραστάσεις περὶ τε τῆς θείας καὶ ἀνθρωπίνης δράσεως· πολλῶ μᾶλλον ἐπιχειρεῖ τοῦτο ἢ κατόπιν ἐπερχομένη ἡμετέρα φιλοσοφία, ἥτις πειρᾶται νὰ διατυπώσῃ αὐτὴν λογικῶς. Ἡ θεωρία αὕτη καθ' ἑαυτὴν ὑπῆρξεν ὡς ἀμέσως δεσπύουσα ἀρχικὴ δύναμις τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν διὰ τοῦτο δὲ καὶ μόνον ἠδύνατο νὰ διέπῃ ἐκ

τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θρησκευτικῆς παραστάσεως.

3.

Ὁ θέλων νὰ ἐξερευνήσῃ τὴν ἐν τινι θρησκείᾳ ἐπικρατοῦσαν θεμελιώδη θεωρίαν, θὰ ἐρωτήσῃ ἐν πρώτοις περὶ τοῦ ἴδρυτοῦ αὐτῆς. Ἐὰν οὗτος ἦνε προσιτὸς εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐρευναν, δυνάμεθα νὰ εὔρωμεν ἐν αὐτῷ τὸν τύπον τῆς ἐν λόγῳ θρησκείας ἐν τῇ ἀρχικῇ αὐτῆς μορφῇ, ἴσως δὲ καὶ τὴν θεμελιώδη θεωρίαν, ἣτις παρώτρυνεν αὐτὸν νὰ σκεφθῇ οὕτω καὶ οὐχὶ ἄλλως· ὅπου δ' ὅμως ἐλλεῖπει ὁ ἴδρυτής, στρέφομεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν εἰς τὴν ἐξερεύνησιν τῆς γενικῆς πνευματικῆς διαθέσεως ὀλοκλήρου τινος λαοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα πάλιν τότε μόνον ἐπιτυγχάνομεν πλήρους σαφηνείας, ὅταν ὑπάρχωσιν ἐν ἡ πλείονα πρόσωπα, ἅτινα παρέσχον εἰς τὴν διάθεσιν ταύτην ἐν τῷ κύκλῳ τῆς θρησκείας τὸν πλήρη χαρακτηρισμόν· τοῦτο ἔπραξε παρὰ τοῖς Σίναϊς ὁ Κομφούκιος, ἐν ᾧ παρὰ τοῖς Δωριεῦσι τῶν Ἑλλήνων ὁμοίαν τινα σημασίαν κέκτηνται οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ἀοιδοὶ τῶν Δελφῶν. Ἀλλ' ἐὰν ἀκριβέστερον εἰσδύσωμεν εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ πράγματος, προκύπτουσιν ἀναμφιβόλως ἀκριβῶς ἐκ τῶν θρησκευτῶν, αἵτινες ἔχουσιν ἴδρυτήν, μεγάλα δυσχέρεια. Φαίνεται δηλαδὴ ὡς ἂν ἡ γνῶσις τῆς θεμελιώδους θεωρίας καθίσταται τόσῳ μᾶλλον δυσκολωτέρα, ὅσῳ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ τοῦ ἴδρυτοῦ κέκτηται ἄμεσον θρησκευτικὴν σημασίαν. Διὰ τοῦτο ἡ ἐξέτασις τοῦ Βουδδισμού εἶνε ἀναλόγως εὐκολωτάτη τὴν ἀποθέωσιν δηλαδὴ, ἥς ὁ

Βούδδας ἔτυχεν ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων αὐτοῦ ὀπαδῶν
 δυνάμεθα νὰ παραλίπωμεν. Αὐτὸς ὁ ἴδιος φαίνεται ὅτι
 παρέστησεν ἑαυτὸν μόνον ὡς τὸν φέροντα τὴν γνῶσιν τῆς
 αἰτίας τῶν παθῶν καὶ ἀποδεικνύοντα τὴν ἔξοδον ἐξ αὐτῶν.
 Δύναται τις νὰ βαδίσῃ τὴν ὁδὸν ταύτην, χωρὶς ἄλλως πως νὰ
 ἀναμνησθῇ τοῦ Βούδδα ἢ ὡς τοῦ πρώτου βαδίσαντος αὐ-
 τήν. Καὶ διὰ τοῦτο δύναται τις, ἵνα παραδόξως ἐκφρασθῶ-
 μεν, νὰ ἐννοήσῃ τὸν Βουδδισμόν ἄνευ τοῦ Βούδδα, διότι
 τὸ πρόσωπον αὐτοῦ δὲν εἶναι συγχρόνως γνῶρισμά τι τῆς
 θεμελιώδους θεωρίας.

Τὸ θεμελιῶδες γεγονὸς τῆς ἰσραηλιτικῆς θρησκείας
 εἶνε ἡ διὰ τοῦ Μωϋσέως ὡς μεσίτου ἐπιτελεσθεῖσα συν-
 θήκη τοῦ Ἰεχωβᾶ μετὰ τοῦ λαοῦ Αὐτοῦ, εἶνε συνθήκη,
 ἐν ἧ ἡ θεότης εἶνε τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐνεργοῦν μέρος, ἀλλὰ
 τοιαύτη τις, ἣτις κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον διατηρεῖ τὸν χα-
 ρακτῆρα συμβολαίου. Ὁ ζητῶν ἄρα νὰ ὀρίσῃ τὴν ἐν τῇ
 ἰσραηλιτικῇ θρησκείᾳ ἐπικρατοῦσαν θεμελιώδη θεωρίαν χω-
 ρὶς ὅμως νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψει τὸ γεγονὸς τοῦτο, ἐκ ταύτης δὲ
 τῆς θεωρίας νὰ ἐννοήσῃ συνθετικῶς τὸν χαρακτῆρα τοῦ
 θρησκευτικοῦ ὀρισμοῦ, θὰ ἀνακαλύψῃ μὲν γενικῶς μονο-
 θεϊσμόν τινα ὑφιστάμενον. Ἄλλ' οὐχὶ τὴν πραγματικὴν
 ἰσραηλιτικὴν θρησκείαν· πολλῶ μᾶλλον πρέπει νὰ προσλη-
 φθῇ τὸ θεμελιῶδες γεγονὸς εἰς αὐτὴν τὴν θεμελιώδη θεω-
 ρίαν ὡς τι σημεῖον. Οὐχ' ἥττον τοῦτο δὲν ἰσχύει περὶ τοῦ
 προσώπου τοῦ Μωϋσέως, διότι οὗτος παρίσταται ἐν τῇ συ-
 νειδήσει τῶν Ἰσραηλιτῶν μόνον ὡς ὁ πρῶτος προφήτης
 (ἢ ἀπόστολος), τὸν ὁποῖον ἐξαπέστειλεν ὁ Θεὸς εἰς τὸν

λαὸν Αὐτοῦ. Ἐπίσης δὲν ὑπάρχει αἰτία νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι οὗτος ὁ ἴδιος ἐθεώρει ἑαυτὸν ὡς ἄλλο τι.

Τὸ πρόσωπον τοῦ Μωάμεθ ἐν τῷ ἰσλαμισμῷ ἔχει μεγαλύτεραν σημασίαν ἢ τὸ τοῦ Βούδδα ἐν τῷ Βουδδισμῷ. Οὐδεὶς δύναται νὰ ἐννοήσῃ τὸν ἰσλαμισμὸν ἄνευ τοῦ Μωάμεθ. Διότι τοῦτο εἶνε χαρακτηριστικὸν τοῦ Ἀλλάχ, ὅτι ἀπεκαλύφθη ἅπαξ διὰ παντὸς διὰ τινος προφήτου καὶ δὴ ἀκριβῶς διὰ τούτου τοῦ προφήτου.

Ὅστις τρέπεται τὴν ὁδὸν τῆς μωαμεθανικῆς πίστεως, πρέπει νὰ ἀναμνησκηται τοῦ Μωάμεθ, οὐχὶ μόνον ὡς τοῦ πρώτου μουσουλμάνου, ἀλλὰ καὶ ὡς τοῦ κατ' ἐξοχὴν προφήτου. Διὰ τοῦτο δὲ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἔχει καὶ μεγαλύτεραν σημασίαν ἐν τῇ συνειδήσει τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ ἢ τὸ τοῦ Μωϋσέως διὰ τοὺς Ἰσραηλίτας. Ἐν μὲν τῷ ἰουδαϊσμῷ ἡ συνθήκη τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ λαοῦ Αὐτοῦ ἀποτελεῖ τὸ θεμελιῶδες γεγονὸς, ἐν δὲ τῷ ἰσλαμισμῷ ἡ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα ἀφορῶσα ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ διὰ τινος τελευταίου καὶ ὑψίστου προφήτου. Τὸ γεγονὸς ἄρα τοῦτο ἀνήκει ἐπίσης εἰς τὴν θεμελιώδη θεωρίαν τοῦ ἰσλαμισμοῦ. Ἐν τούτοις δὲν πρέπει νὰ παραβλέψωμεν, ὅτι τὸ πρόσωπον τοῦ προφήτου ἐν αὐτῇ λαμβάνεται ὑπ' ὄψει μόνον ὡς ὄργανον τῆς ἀποκαλύψεως. Ὁ Μωάμεθ δὲν εἶνε ἡ ἀποκάλυψις, ἀλλὰ μεσίτης αὐτῆς. Ἐνεκα δὲ τούτου οὐχὶ ἀκριβῶς ὁ βίος αὐτοῦ, ἀλλ' ἡ θεόπνευστος αὐτοῦ διδασκαλία ἔχει θρησκευτικὴν σημασίαν· πλὴν τῆς ἀποδοχῆς καὶ τῆς κηρύξεως τῆς ἀποκαλύψεως διαμένει ἀκριβῶς ὡς ὁ πρῶτος τῶν πιστῶν⁽¹⁾.

(1) «Εἶπέ, ἐγὼ εἰμὶ ἄνθρωπος, ὡς ὑμεῖς, ἀλλὰ μοι ἀπεκαλύφθη ὅτι εἰς Θεὸς ὑπάρχει». Κοράνιον σελ. 218 ἐδάφιον 100.

Ἐὰν θελήσῃ τις νὰ διατυπώσῃ τὴν ἐν Χριστῷ ἐνεργουῦσαν θεμελιώδη θεωρίαν, δύναται νὰ εἴπῃ: ἐν Αὐτῷ ζῆ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπεριορίστου ἀπλῶς διδούσης καὶ οὐδὲν λαμβανούσης ἀγαθότητος⁽¹⁾. Ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς ἀρχῆς ταύτης ἐν πάσαις ταῖς παραστάσεσι γεννᾶται ἡ παράστασις τοῦ Θεοῦ, οὐ μόνον ὡς τοῦ κυρίου τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν καὶ ὡς τοῦ οὐρανίου Πατρὸς, ὅλων μὲν τῶν πλασμάτων, ἰδία δὲ τοῦ ἀνθρώπου.⁽²⁾ Ἀκριβῶς δὲ διὰ τοῦτο ἡ δραῖσις Αὐτοῦ, ἀφ' ἐνὸς ἀποβλέπει εἰς τὴν μεταμόρφωσιν τῆς φυσικῆς ἀνθρωπότητος εἰς πνευματικὸν κράτος,⁽³⁾ ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ ἀρχὴ τῆς τελείας ἀγαθότητος διέπει καὶ κανονίζει τὰς ἀμοιβαίας σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, ἐν ᾧ ἐξ ἑτέρου ἡ δραῖσις τῶν ἀνθρώπων δέον νὰ συνίσταται ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὴν εὐγνώμονα ἀποδοχὴν τῆς θείας ἀγαθότητος, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν διεξαγωγὴν καὶ ἐφαρμογὴν τῆς νέας ἀρχῆς ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ.

Ἐὰν ταῦτα κεφαλαιωδῶς εἶνε ὀρθά, ὑπολείπεται ἔτι νὰ ἐξετάσωμεν κατὰ πόσον τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ εἶνε ἀναγκαῖον πρὸς κατανόησιν τῆς χριστιανικῆς θεμελιώ-

(1) Μόνον ἀγαθῶν ἐστὶν ὁ Θεὸς αἴτιος, κακοῦ δὲ οὐδενὸς τὸ παράπαν. Ἐπειδὴ καὶ τὸ πρεσβύτατον καὶ τελειότατον ἀγαθὸν αὐτὸς ἦν. *Geschichtliche Darstellung des Judisch - alexandrinischen Religionsphilosophie*. Aug. Ferdinand. 1834. Halle σελ. 460.»

(2) Αὐτόθι σελ. 384 σημ. 50. «Ὅσα γὰρ ἡνίοχος ἡνιῶν καὶ κυβερνήτης οἰάκων ἐπειλημμένως ἄγει ἢ ἂν ἐθέλῃ κατὰ νόμον καὶ δίκην ἕκαστα, μηδενὸς προσδεόμενος ἄλλου, πάντα γὰρ Θεῷ δυνατά.»

(3) «Ποῖός τις ἦν ὁ σκοπὸς του; τὸ τοὺς ἀνθρώπους τῷ Θεῷ συνδιαλλάξαι, διεφθαρμένον κόσμον ἠθικοποιῆσαι καὶ ἐν αὐτοῖς ἰδοῦσαι βασιλείον μέχρις αἰωνιότητος». Σιβ. Α. Α. 1872 σελ. 100.

δους θεωρίας. Ἐξ ἅπαντος ὁ Χριστὸς ἔχει ὑψίστην σημασίαν διὰ τὸν χριστιανισμόν, μείζονα ἢ ὅσῃν ὁ Βούδδας διὰ τὸν Βουδδισμόν. Καλύτερον ἢ δύνατο νὰ συγκριθῇ αὕτη πρὸς τὴν τοῦ Μωάμεθ ἐν τῷ ἰσλαμισμῷ, ὅποτε ὁ Χριστὸς ἔπρεπε νὰ παραληφθῇ εἰς τὴν χριστιανικὴν θεμελιώδη θεωρίαν ὡς ὁ τελευταῖος καὶ ὑψιστος προφήτης. Ἐπρεπεν ἅπαξ νὰ ῥηθῇ ὀριστικῶς εἰς τοὺς ἀνθρώπους, τί ἐστὶ ὁ Θεός, καὶ τί ὀφείλουσιν οὗτοι νὰ ᾧσιν. Ὡσαύτως ὤφειλεν ὁ Θεός, ὁ ὧν ἀπειρος ἀγαθότης νὰ συναισθάνηται ἐν ἑαυτῷ τὴν ἐσωτερικὴν ἀνάγκην ὅπως γνωστοποιήσῃ τοῦτο κατὰ τρόπον ἀνεπίδεκτον ἀμφιβολίας εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ σημασία τοῦ Χριστοῦ ἤθελεν εἶσθαι ἀκριβῶς αὕτη, ὅτι Οὗτος ἐντολῇ τοῦ Θεοῦ ἐπετέλεσε τὴν γνωστοποίησιν ταύτην ἅπαξ διὰ παντός.

Τοιαύτη ὁμως ἐκδοχὴ καταφανῶς δὲν ἀρκεῖ, διότι ὁ βίος τοῦ Χριστοῦ δὲν ἔχει οὐδεμίαν ἀναλογίαν πρὸς τὸν βίον τοῦ Μωάμεθ, ἐν τῷ βίῳ τοῦ Χριστοῦ δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξάρωμεν χρόνους, καθ' οὓς ὁ Χριστὸς δέχεται μὲν καὶ κηρύσσει τὴν ἀποκάλυψιν, Αὐτὸς δ' ὁμως προσωπικῶς διάκειται μόνον ὡς ὁ πρῶτος τῶν χριστιανῶν· πολλῷ μᾶλλον παριστᾷ ἑαυτὸν ὡς τὸν προσωπικὸν ἀντιπρόσωπον τοῦ Θεοῦ⁽¹⁾ τοῦ ὁποίου ὅλαι αἱ πράξεις καὶ ὅλα τὰ πάθη λαμβάνονται ὑπ' ὄψει τόσῳ, ὅσῳ καὶ αἱ διδασκαλαί Αὐτοῦ⁽²⁾.

(1) « Ἐλάλει περὶ Θεοῦ, οὐχὶ ὡς δοῦλος, ἀλλ' ὡς υἱός, περὶ τῶν βουλῶν τοῦ Θεοῦ οὐχὶ ὡς ἀπεσταλμένος, ἀλλ' ὡς κοινωνός ». Θρησκ. Σιβ Α. Λ.

(2) Αὐτόθι. « Ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ περιδέει τρόπον τινὰ τὸν δεσμόν τοῦ ὄλου δράματος, ὅτι Αὐτὸς εἶναι ἡ δόξα τῆς ἀγιότητος καὶ δικαιοσύνης τοῦ πατρὸς τῶν ἀνθρώπων, ἣτις ἐπεφάνη τῷ ἁμαρτωλῷ ἐν τῇ μεγάλῃ τοῦ ἰλασμοῦ θυσίᾳ καὶ ἐν τῷ μεγαλείῳ τῆς φοβερᾶς αὐτῆς Μεγαλειότητος, καὶ διὰ κεραινώδους φωνῆς διασαλπίζει καθ' ὅλην τὴν γῆν « δικαιοσύνην μάθετε θνητοί ».

Ἄρα δὲν φέρει μόνον τὴν ἀποκάλυψιν, ἀλλ' αὐτὸς εἶνε ἡ ἀποκάλυψις. Ἐπομένως ἐπιτυγχάνεται τελεία τις κατάληψις θεμελιώδους θεωρίας τοῦ χριστιανισμοῦ μόνον ὅταν προσλαμβάνηται εἰς αὐτὴν ὁ Χριστὸς ἐν τῇ εἰρημένῃ ιδιότητι, ὅτι δηλαδὴ εἶναι τὸ δεῦτερον πρόσωπον τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ὅπως λοιπὸν διὰ τὴν ἰσραηλιτικὴν θρησκείαν ἡ συνθήκη τοῦ Θεοῦ μετὰ τινος λαοῦ εἶνε χαρακτηριστικὴ, οὕτω διὰ τὴν χριστιανικὴν ἡ διὰ τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Χριστοῦ ἐπιτελεσθεῖσα συνθήκη τοῦ Θεοῦ μετ' ἀπάσης τῆς ἀνθρωπότητος. Ὅθεν ἡ χριστιανικὴ θεμελιώδης θεωρία εἶνε ἡ ἐξῆς: Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπείρου ἀγαθότητος θεωρεῖται ὑπὸ αἰωνίαν καὶ ἱστορικὴν μορφήν, καὶ δὴ ὑπὸ μὲν τὴν αἰωνίαν εἶνε ὁ Θεός, ὑπὸ δὲ τὴν ἱστορικὴν ὁ Χριστός, ὁ ἐξωτερικῶς μὲν ἠττημένος ὑπὸ τῆς ἔχθρας τοῦ κόσμου ἐσωτερικῶς δὲ θριαμβεύων τοῦ κόσμου (1). Οὕτως ἀποκτᾶ ἡ αἰωνία ἀπείρος ἀγαθότης ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῆς μορφῇ στερεὸν σημεῖον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος, ἐξ οὗ ἐξακολουθεῖ τὸ ἔργον τῆς ὑπερνικήσεως τοῦ κόσμου καθ' ἱστορικὸν τρόπον. Τὸ κράτος τῆς ἀπείρου ἀγαθότητος ἔχει ὠρισμένην τινὰ ἀφειρηρίαν καὶ τι σαφῶς προδιακεχαραγμένον τέρμα. Ἀκριβῶς δὲ διὰ τοῦτο ὁ βίος τούτου τοῦ κράτους δὲν εἶνε ἀπλῶς μόνον γένεσις, ἀλλ' ἱστορία. Δυνάμεθα ἄρα νὰ παραδεχθῶμεν ὡς ἱστορικὰς θρησκείας ὅλας τὰς θρησκείας, ἐν αἷς προσελήφθη θεμελιῶδες γεγονὸς εἰς τὴν θεμελιώδη θεωρίαν. Μεταξὺ τούτων τῶν θρησκειῶν ἡ

(1) « Μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἐξέρχεται νικηφόρος ἐκ τῆς χώρας τοῦ θανάτου ὡς ἀρχηγὸς τῆς ζωῆς ». Πραξ. 3. 15.

χριστιανική παρίσταται ὡς ἡ κεκτημένη τὸν μᾶλλον ἀνεπτυγμένον χαρακτήρα ἱστορικῆς τινος θρησκείας.

4.

Ἐν ᾧ ἐν ταῖς ἱστορικαῖς θρησκείαις ἡ κυρία ἰδέα συνδέεται ἀδιαρρήκτως μετὰ τινος ἱστορικοῦ γεγονότος, παρὰ ταῖς ἄλλαις θρησκείαις τοῦναντίον ἡ ἰδέα αὕτη εἶναι συνδεδεμένη μετ' ἀναλλοιώτων σχέσεων τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἄρα τὸ θεμελιῶδες γεγονός δὲν παρίσταται ἐνταῦθα ὡς ἅπαξ γεγόμενον, ἀλλ' ὡς ἀδιαλείπτως ἐπαναλαμβανόμενον. Ἐπειδὴ δὲ ὡς τοιοῦτον ὑπάρχει ἐν τῇ κυρίᾳ ἰδέᾳ, οὐδέποτε δύναται αὕτη νὰ λυθῆ τελείως ἀπ' αὐτοῦ. Ὅσω δύναται τις νὰ παραλίπη τὸν ἱστορικὸν Χριστὸν ἐκ τῆς χριστιανικῆς κυρίας ἰδέας, τόσω δύναται νὰ ἀφαιρέση καὶ τοὺς ἀστέρας, τὰ φαινόμενα ἐν τῇ ἀτμοσφαίρᾳ, τὴν γένεσιν καὶ τὸν θάνατον ἐν τῷ ὀργανικῷ κόσμῳ κ.λπ. ἀπὸ τῶν κυρίων ἰδεῶν ἄλλων θρησκειῶν. Πρὸς τούτοις πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅχι μόνον, ὅτι ἡ φύσις εἰς τὰ διάφορα μέρη τῆς γῆς ἔχει διάφορον τύπον, ἀλλὰ πρὸ πάντων καὶ ὅτι ἡ πνευματικὴ διάθεσις τῶν ἀνθρώπων πάντοτε εἶνε πράγματι ἔθνικῶς περιορισμένη. Ἐκ ταύτης δὲ ἐξηγεῖται, πῶς οἱ διάφοροι λαοὶ θεωροῦσι τὴν ἀμοιβαίαν σχέσιν τῶν ἀνθρωπίνων καὶ ὑπερανθρωπίνων πραγμάτων, καὶ πῶς τὰ φυσικὰ γεγονότα διήκουσι τρόπον τινὰ διὰ τοῦ πνευματικοῦ τούτου μέσου, δταν προσλαμβάνονται εἰς τὴν κυρίαν ἰδέαν.

Ὅτι αἱ ἐπὶ μέρους παραστάσεις τῆς θείας καὶ ἀνθρω-

πίνης δράσεως στηρίζονται ἐπὶ τῆς κυρίας ιδέας, εἴρηται ἐν τῇ β' παραγράφῳ. Ἐντεῦθεν ἔπεται, ὅτι ἢ εἰς ταύτην προσληφθεῖσα φυσικὴ βάσις πρέπει νὰ ἦνε καταληπτὴ καὶ εἰς ἐκείνας. Οὕτως ἔχουσι τὰ πράγματα π. χ. περὶ τοῦ Διός, τῆς Ἀθηνᾶς, τοῦ Ἀπόλλωνος, οἵτινες ἄλλως κατὰ τὸ μεσουράνημα τοῦ ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου κέκτηνται ἐπὶ τοσοῦτον τὴν σημασίαν πνευματικῶν δυνάμεων, ὥστε σχεδὸν μόνον ἐπίθετά τινα καὶ ιδιότητες τῆς λατρείας ὑπενθυμίζουσι τὴν φυσικὴν βάσιν. Οὐχ ἦττον ὅμως ὑπάρχει αὕτη καὶ δύναται νὰ ἀναφανῆ πάλιν ἐν ἐποχαῖς πνευματικῆς χαλαρώσεως ἰσχυροτέρα.

Ὄνομάζομεν πάσας τὰς θρησκείας, ἐν αἷς προσελήφθησαν ἀναλλοίωτοι φυσικαὶ σχέσεις εἰς τὴν κυρίαν ιδέαν φυσικὰς θρησκείας, ἐξηγοῦμεν δὲ τὰς διαφορὰς αὐτῶν κατ' ἐξοχὴν ἐκ τῶν χαρακτήρων τῶν λαῶν. Ἐντεῦθεν γίνεται δῆλον ὅτι ἐν τινι τοιαύτῃ θρησκείᾳ ὁ βίος τοῦ θρησκευτικοῦ ὀργανισμοῦ δὲν δύναται νὰ ὑποληφθῆ ὡς ἱστορία· τὸ πολὺ φαίνεται παραδεκτὴ ἢ ιδέα περιοδικῶν τινῶν μεταβολῶν τοῦ κόσμου. Ἀλλ' ὅμως ὑπάρχουσι περιστάσεις, καθ' ἃς φυσικὴ τις θρησκεία διατελεῖ οἷον εἰ μεταβαίνουσα εἰς ἱστορικὴν θρησκείαν.

Ἐν τῇ ιδέᾳ τῆς περσικῆς θρησκείας π. χ. ὑπάρχει φυσικὴ τις βάσις ἐκδηλουμένη σαφῶς εἰς τὰς περὶ τῆς θείας καὶ ἀνθρωπίνης δράσεως παραστάσεις. Οὐχ ἦττον τὸ πνευματικὸν στοιχεῖον εἶνε τόσον ἰσχυρόν, ὥστε ἢ πίστις εἰς τὴν τελικὴν νίκην τοῦ Ὄρομάσδου καὶ τοῦ φωτεινοῦ βασιλείου αὐτοῦ λαμβάνει τὸν χαρακτῆρα ἀνεπτυγμένης τινὸς ἐσχατολογικῆς θεωρίας. Ἐάν ποτε τοῦτο ἐξελήφθη ὑπὸ τὴν

ἔννοιαν φυσικοῦ τινος φαινομένου, περιοδικῶς ἐπαναλαμβάνομένου, δὲν παρατηρεῖται τοῦτο πλέον εἰς τὴν ὠρισμένην μορφήν τοῦ συμπλέγματος τῶν ιδεῶν. Εἰς τὰς ἀντιστοιχοῦς ἐσχατολογικὰς ιδέας τῶν γερμανικῶν θρησκευτῶν σαφέστατα ὑπάρχει ἡ φυσικὴ βάση· ἴσως δὲ πρέπει νὰ ἀποδοθῆ μάλιστα κυρίως εἰς τὴν φυσικὴν βάση καὶ ἐμπλοκὴ τῶν θεῶν εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ κόσμου. Ἡ ἰδέα, ὅτι οἱ θεοὶ καταστρέφονται ἐξ ἐνοχῆς, ἐμφαίνει ἰδιατέραν τινὰ τάσιν πρὸς πνευματοποίησιν, ἧτις ἐστερήθη μόνον τοῦ χρόνου, ὅπως τύχη τελείας πραγματοποιήσεως.

Δ΄.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ.

1.

Ὁ πρῶτος τρόπος τῆς κριτικῆς τῶν θρησκευτῶν εἶνε ὁ πρακτικός. Ἐνταῦθα ἕκαστος μετρεῖ ἀπλῶς ὅλας τὰς ἄλλας θρησκείας διὰ τῆς ἰδίας καὶ ἀποδίδει τὸν κατώτατον βαθμὸν εἰς ἐκείνας ἐξ αὐτῶν, αἵτινες διαφέρουσιν αὐτῆς κατὰ τὸ πλεῖστον. Ὅσον ὀρθὴ καὶ ἀπαραίτητος καὶ ἂν ἦνε ἡ πρακτικὴ αὕτη κρίσις ἐν τῷ θρησκευτικῷ βίῳ, τόσον ὀλιγώτερον δύναται νὰ ἀπαιτῆ τὸ ὄνομα ἐπιστημονικῆς κρίσεως. Ὁ θέλων νὰ ὀρίσῃ μέτρον τι ἐπιστημονικὸν τῆς κριτικῆς δύναται ἐν πρώτοις νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν διαίρεσιν τῶν θρησκευτῶν εἰς πολυδαιμονικάς, πολυθεϊστικάς καὶ μονοθεϊστικάς. Ἀπεκρούσαμεν πρότερον τὴν θεωρίαν, ὅτι τὸ πολυδαι-

μονικὸν σύμπλεγμα δύναται νὰ ὑποληφθῆ ὡς ἡ ἱστορικὴ ἀρχὴ τῆς θρησκείας καθ' ὅλου. Ὅτι δ' ὅμως αἱ τρεῖς ομάδες ἀποτελοῦσιν ἰδεώδη τινὰ σειρὰν, ἐν ἧ ὁ μονοθεϊσμός κατέχει τὴν ὑψίστην θέσιν, τοῦτο, ἐκ τῆς ἀπόψεως τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, εἶνε παντὶ δῆλον. Ἡ κρίσις αὕτη, παραβλεπομένης τῆς ἐνεργείας τῆς ἰδίας ἡμῶν θρησκείας, στηρίζεται οὐσιωδῶς ἐπὶ τινος λογικῆς ἐπισκοπήσεως τοῦ κόσμου ὅτι ὁ κόσμος εἶνε ὁμοειδές τι διατεταγμένον ὅλον, δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς θεμελιῶδες ἀξίωμα τῆς ἐξημερωμένης συνειδήσεως ἡμῶν. Ὁ θέλων ἄρα νὰ ζητήσῃ αἰτίαν τινὰ τοῦ κόσμου καθόλου πρέπει νὰ ἔχη πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι αὕτη, ἐνιαίου ὄντος τοῦ κόσμου, ὀφείλει νὰ ἦνε ἐπίσης ἐνιαία, καθ' ἣν δὲ περίπτωσιν συμβαίνει νὰ ἔχη θρησκείαν, τότε βεβαίως τὸ λογικώτατον εἶνε ἐὰν οἱ ἄνθρωποι ἔχωσι σχέσιν μόνον πρὸς μίαν προσωπικῶς νοουμένην αἰτίαν τοῦ κόσμου τὴν διανοητικὴν ταύτην κρίσιν δύναται τις νὰ ἐκφράσῃ καὶ ὅταν ἀκόμη παρέρχηται ἀνεξετάστως τὸ ζήτημα τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ.

Ὅστις τούναντιον θεωρητικῶς, τουτέστι λογικῶς σκέπεται θὰ ἐξάρῃ τὸ εἰρημένον ζήτημα κατὰ τὸ πλεῖστον. Οὗτος ἐξετάζει τὰς θρησκείας μεταφυσικῶς πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς ἀληθείας αὐτῶν καὶ ἐκτιμᾷ ἐξ αὐτῶν ἐκείνην μᾶλλον, ἣτις καὶ μεταφυσικῶς εἶνε ἀληθεστάτη καὶ καθαρωτάτη. Τοιαύτας ἀπόψεις μετεχειρίσθη ὁ Hegel ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «περὶ φιλοσοφίας τῆς θρησκείας»· ἡμεῖς ὅμως ὑπολαμβάνομεν μὲν τὴν ἐξέτασιν τοῦ μεταφυσικοῦ βήθους ἐν τῇ θρησκείᾳ, ὅπως ἐν παντὶ ἀνθρωπίνῳ βίῳ, ἐπίσης ὡς ἀναγκαῖον θέμα τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ κατάλειπτο-

μεν αὐτὸ οὐχὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας, ἀλλ' εἰς ἄλλας φιλοσοφικὰς ἐπιστήμας. Μὴ δυνάμενοι ἄρα ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς θρησκείας νὰ στηρίξωμεν τὰς κρίσεις ἡμῶν ἐπὶ μεταφυσικῶν σκέψεων, δὲν ἔχομεν ἄλλο τι ἢ μόνον τὰς ἀπόψεις τῆς ἠθικῆς, ἐκ τῶν ὁποίων ὁρμώμενοι δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν κρίσεις· τοῦτο δὲν εἶνε ἔλλειψις τις, καθ' ὅσον κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν μεταφυσικὴν ἔρευναν ἄγει διὰ τῆς ἠθικῆς, ἐν ᾧ κατὰ τὴν ἀρχαιότεραν ἔρευναν ἡ μεταφυσικὴ ἀπετέλει τὴν ἀρχήν, ἡ δὲ ἠθικὴ τὸ τέλος.

2.

Τὸ ἀντικείμενον τῆς ὑπὸ τῆς ἠθικῆς ἐφαρμοστέας κριτικῆς δὲν εἶνε ἡ πραγματικὴ ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ἐνέργεια τῶν διαφόρων ἀνθρώπων, ἀλλ' ὅτι οὗτοι μεταχειρίζονται ὡς μέτρον, ὅπως κρίνωσι τὴν ἰδίαν αὐτῶν δρασίαν. Ἐπομένως ἀφίνομεν τὴν εὐσέβειαν ἐνὸς ἐκάστου εἰς τὴν κρίσιν τῆς ἰδίας αὐτοῦ θρησκευτικῆς συνειδήσεως τοῦτ' ἔστιν εἰς τὴν θρησκείαν αὐτοῦ, ὅπως αὕτη ζῆ ἐν αὐτῷ ἐν μορφῇ ἀπαιτήσεων καὶ κρίσεων. Αὐτοὺς ὅμως τοὺς τύπους τῆς θρησκείας ὑποβάλλομεν εἰς τινὰ θρησκευτικὴν κρίσιν, ἧς τὰ ἀξιώματα στηριζόμενα ἐπὶ τῆς ἠθικῆς, εἰσάγονται ἐνταῦθα ὡς ἤδη ἔτοιμα.

Ἄπασαι αἱ ἀπαιτήσεις καὶ κρίσεις οἵασδήποτε γενικῆς συναισθήσεως ἀνάγονται εἰς τινὰ ἐν ὀρισμένῳ ἀριθμῷ ἀνθρώπων ζῶσαν ἀντίληψιν τῶν ἀνθρωπίνων ὀρισμῶν. Αὕτη εἶνε ἀντίληψις τοῦ σχετικοῦ ὀρισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν,

προερχομένη ἐκ τῶν πραγματικῶν σχέσεων, λαμβάνη ὑπ' ὄψει τὰς κατωτέρας ἢ ἀνωτέρας ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου καὶ καθορίζει γενικῶς τὰ μέσα πρὸς ἱκανοποίησιν αὐτῶν. Διὰ τοῦτο δὲ δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἐπίσης ἀντίληψις ἀγαθῶν τοῦναντίον παρουσιάζεται ἀντίληψις τις τοῦ ἀπολύτου ὀρισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐκεῖ ἔνθα αἱ πραγματικαὶ σχέσεις, αἱ ἀνάγκαι καὶ τὰ πρὸς ἱκανοποίησιν μέσα δὲν λαμβάνονται ὑπ' ὄψει, ἀλλὰ μόνον ὀρίζεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀπλῶς καὶ ἐν πάσαις ταῖς περιστάσεσιν ὀφείλει νὰ ἦνε· τὴν τοιαύτην ἀντίληψιν ὀνομάζομεν ἰδανικόν. Κατὰ τὰ ἀξιώματα τῆς ἠθικῆς ἢ ἀντίληψις τῶν ἀγαθῶν κατέχει πάντοτε κατώτερον βαθμὸν ἢ τὸ ἰδανικόν. Ἄρα πρέπει νὰ κρίνωμεν καὶ τὰς θρησκείας ἐξετάζοντες, ἂν αὗται συνίστανται κατ' ἐξοχὴν ἐξ ἀντιλήψεων τῶν ἀγαθῶν ἢ ἐξ ἰδανικῶν· τοῦτο δὲ διότι ὅτι ἀμφότερα τὰ στοιχεῖα δύνανται συγχρόνως νὰ συνυπάρχωσιν, εἶνε φανερόν ἀφ' ἑαυτοῦ. Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀξιωμάτων τούτων ἐπὶ τῶν διαφόρων θρησκειῶν γεννᾷ δυσχερῆ προβλήματα, ὧν τὴν ἀκριβῆ καὶ τελείαν λύσιν ἐπιφυλασσόμεθα νὰ ἐξετάσωμεν περαιτέρω, τοῦτο δέ, τοσοῦτο μᾶλλον, καθ' ὅσον ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐκάστοτε προόδου τῆς ἐμπειρικῆς ἐρεύνης τῆς θρησκείας· πρέπει νὰ εἴπωμεν ἐν πρώτοις: ὅτι κατὰ τὴν ἐπίκρισιν θρησκείας τινὸς πρέπει προηγουμένως νὰ ἦνε γνωστὴ ἢ κυρία ἰδέα αὐτῆς τόσον, ὥστε πάντα τὰ ἐξ αὐτῆς προκύψοντα νὰ ἐννοῶνται καὶ ἐξ αὐτῆς· διότι μόνον τοιοῦτοτρόπως ἔχει τις πρὸ αὐτοῦ τὴν ζῶσαν ὁλότητα, περὶ ἧς πρέπει νὰ κρίνωμεν. Προκειμένου ἄρα περὶ τῶν φρυσικῶν θρησκειῶν, πρέπει νὰ λάβῃ τις ὑπ' ὄψει ἐν πρώ-

τοῖς τὴν εἰς τὴν θεμελιώδη θεωρίαν προσληφθεῖσαν φυσικὴν βάσιν, σημαίνουσιν διὰ τὸν ἐν λόγῳ λαὸν πραγματικὴν σχέσιν, πρὸς ἣν γίνεται ἀκολουθῶς λόγος περὶ τῶν ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν, καὶ ζητοῦνται τὰ ἀναγκαῖα πρὸς ἱκανοποίησιν μέσα. Οὕτω συλλαμβάνομεν τὴν ιδέαν νὰ ἐννοῶμεν πάσας τὰς φυσικὰς θρησκείας μόνον ὡς ἀντιλήψεις ἀγαθῶν, ἐν αἷς ἠδύνατό τις πάλιν κατόπιν νὰ ὀρίσῃ βαθμολογικὴν τινὰ τάξιν.

Ἄφ' ἑτέρου δὲ ἡ φυσικὴ βάσις διὰ τῆς προσλήψεως αὐτῆς εἰς τὴν κυρίαν ιδέαν ὑπέστη ἤδη πνευματοποίησιν τινὰ, ἐκδηλουμένη κατ' ἀνάγκην καὶ διὰ θείων μορφῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πνευματικῶν. Ἐφ' ὅσον π. χ. πρόκειται περὶ τοῦ ἡλίου καὶ περὶ τινος ἡλιακοῦ θεοῦ, θὰ σχηματισθῆ μόνον ἀντίληψις τις ἀγαθῶν. Ἐὰν ὅμως ὁ ἐξωτερικὸς ἡλιος ὑποχωρήσῃ πρὸ τῆς πραγματικῆς προσωπικότητος τοῦ Ἀπόλλωνος, ὡς τοῦ καθαροῦ προφήτου τοῦ Διός, τότε ἐνδέχεται νὰ σχηματισθῆ ἰδανικόν τι. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὡς ἀπόλυτος ὀρισμὸς τοῦ ἀνθρώπου δύναται νὰ θεωρηθῆ ἡ πίστις εἰς τὴν πραγματικότητα τοῦ θεοῦ τούτου, ὅστις εἶνε ἡ ἐνσάρκωσις τῆς ὑπακοῆς καὶ τῆς καθαρότητος, μεθ' οὗ συνδέεται ἀμέσως ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ ἡ ἀπεικόνισις τῶν ἀρετῶν τούτων. Τέλος παρατηροῦμεν, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ἀπαντήσωμεν γενικῶς εἰς τὴν ἐρώτησιν, πόσον ἰσχυρὰ πρέπει νὰ ἦνε ἡ πνευματοποίησις, ὅπως ἦ καθόλου δυνατὸς ὁ σχηματισμὸς ἰδανικοῦ. Ἐνταῦθα πρέπει πολλῶ μᾶλλον νὰ ἐξετασθῆ ἐκάστη περίπτωσις καθ' ἑαυτήν.

Ὁ Βουδδισμὸς κατέχει καὶ ἐκ τῆς ἤδη ἐφαρμοσθείσης ἀπόψεως ἐξαιρετικὴν θέσιν. Ἐὰν ὑπολάβωμεν τὴν κοσμι-

κῆν τάξιν αὐτοῦ ὡς τινὰ μηχανισμόν, ἐν ᾧ ἄσκησις καὶ εὐνοια κατὰ φυσικὸν τρόπον ἐπενεργοῦσιν ἐπὶ τῆς παρούσης καὶ μελλούσης μακαριότητος, τότε φαίνεται ὁ Βουδδισμὸς μόνον ὡς ἀντίληψις ἀγαθῶν. Ἐν τούτοις ὑπάρχουσι καὶ σημεῖα, συνηγοροῦντα ὑπὲρ τῆς ιδέας, ὅτι ἐν αὐτῷ ὑπάρχει ιδεῶδες τι φαίνεται κινουμένη ἐν αὐτῷ ἢ πίστις εἰς τὴν ἀπόλυτον δύναμιν τοῦ ἠθικοῦ ἐπὶ παντὸς φυσικοῦ καὶ μεταφυσικοῦ, ἀλλὰ βεβαίως κατὰ ιδιάζοντά τινὰ τρόπον, διότι δὲν σχηματίζεται ἐν αὐτῷ ἀντίστοιχός τις θεωρία περὶ τοῦ Θεοῦ. Ἐν ταῖς ἱστορικαῖς θρησκειαῖς, ἡ ἐπιβεβαίωσις ἰδανικῶν εἶνε ἀναμφιβόλως εὐκολωτέρα ἢ ἐν ταῖς φυσικαῖς θρησκειαῖς. Ἀλλ' ὅμως ἐν ταῖς πρώταις ἡ διαφορὰ τοῦ περιεχομένου τῶν ἰδανικῶν τόσῳ σπουδαίως ἐκδηλοῦται, ὥστε ἀπαιτεῖται πρὸς τοῦτο ἰδιαιτέρα ἐξέτασις ὀφείλουσα νὰ ἀσχοληθῇ καθόλου περὶ τὰ προβλήματα τῶν ὑφισταμένων διαφορῶν μεταξὺ τῶν θρησκευτικῶν ἰδανικῶν.

3.

Πρὸς ἐπίκρισιν αὐτῶν τῶν ἰδανικῶν παρέχει ἡ ἠθικὴ ἐν πρώτοις τὸν ἐξῆς κανόνα: ἰδανικόν τι εἶνε τόσῳ ὑψηλότερον καὶ τιμιώτερον, ὅσῳ μᾶλλον, ἀφ' ἐνὸς μὲν πραγματεύεται ὡς συνεχῆ ὁλότητα τὸν ὅλον ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἀγαθολογίας διατελοῦντα βίον, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπαιτεῖ τὸν μετασχηματισμὸν αὐτοῦ εἰς μέσον διάμεσον τοῦ ἀπολύτου ὁρισμοῦ. Ἄλλαις λέξεσι πρέπει μὲν νὰ γίνηται ἰκανοποίησις καὶ θεραπεία τῶν ἀναγκῶν, οὐδαμοῦ ὅμως πρέπει νὰ ἦνε αὕτη σκοπὸς καθ' ἑαυτόν, ἀλλὰ μόνον μέσον πρὸς ἐκ-

πλήρως τῶν ἔργων, ἃ ὀφείλουσιν οἱ ἄνθρωποι νὰ πράξωσι πιστεύοντες εἰς τὸ ἰδανικόν.

Ὅσῳ περισσότερον ἰδανικόν τι ἀντιστοιχεῖ εἰς τοῦτον τὸν διπλὸν κανόνα, τόσῳ μᾶλλον παριστᾶ ἐν τῷ πραγματικῷ βίῳ ἀνάλογόν τι τῆς σχέσεως, ἣτις ὑφίσταται ἐν τῷ κράτει τῆς καθαρᾶς νοήσεως μεταξὺ τοῦ καθαροῦ νοῦ καὶ τῆς διανοίας. Ἐν τῷ κράτει τούτῳ, δηλαδὴ τῷ πνευματικῷ, εὐρίσκεται ἕδρα τῆς ἠθικῆς, ἐξ ἧς αὕτη κρίνει.

Οἱ κανόνες τῆς κριτικῆς τῆς ἠθικῆς λαμβάνονται ὑπὸ ὄλως γενικὴν ἔποψιν, διότι ἰσχύουσιν ἐξ ἴσου διὰ τε τὰ θρησκευτικά, νομικῶς ἠθικά, καὶ καθαρῶς ἠθικά ἰδανικά, ὅπως ὁμως ἐφαρμοσθῶσιν εἰδικώτερον εἰς ἓνα τούτων τῶν κλάδων χρήζουσιν εὐρυτέρας τινὸς ἐπεξεργασίας. Λαμβάνοντες ἤδη ὑπ' ὄψει ἀκριβέστερον τὸν διπλὸν κανόνα, παρατηροῦμεν, ὅτι δύναται τις νὰ χαρακτηρίσῃ τὰ ἠθικά ἐν στοιχειώδει μορφῇ διὰ τῶν σημείων τῆς διαταγῆς καὶ ὑπακοῆς. Ἐν ὑψηλοτέρῳ δὲ μορφῇ φανεροῦνται τοῦτο ἐν τῷ ἡμετέρῳ κανόνι. Ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τούτου, ὅτι κατώτερόν τι ὑποτάσσεται εἰς ὑψηλότερον χωρὶς νὰ βλάπτηται ὁ ὀλικὸς χαρακτήρ αὐτοῦ. Τὸ κατώτερον ὡς ὄργανον τοῦ ὑψηλοτέρου κέκτηται θετικὴν τινὰ σημασίαν μὴ ἀνήκουσαν εἰς αὐτὸ οἶκοθεν. Τὸ κατώτερον θέλομεν χαρακτηρίσει ὡς τὸ φυσικόν, ἐννοοῦμεν δὲ ὑπ' αὐτὸ τὸν τε σωματικὸν καὶ τὸν ψυχικὸν βίον τῶν ἀνθρώπων. Τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ φυσικοῦ εἶνε, ὅτι ἅπασαι αἱ ὁρμαὶ πρὸς δρᾶσιν προέρχονται ἐκ τῆς πραγματικῆς ποιότητος τοῦ ὄντος. Πᾶσα πράξις ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐκάστοτε ποιότητος τοῦ ὄντος, ἰσταμένου ἐπίσης ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ πρὸς τὸ ζῆν ὄργασμοῦ. Ὅτι

πάντα ταῦτα εἶνε πολλῶ μᾶλλον ἀνεπτυγμένα καὶ πνευματικώτερα ἢ ἐν τοῖς φυτοῖς καὶ τοῖς ζώοις, τοῦτο δὲν ἀναιρεῖ τὸν θεμελιώδη χαρακτήρα τοῦ φυσικοῦ. Πῶς λοιπὸν ἐκ τοιοῦτου ὄντος γεννῶνται τὰ κατώτερα εἶδη τοῦ καθήκοντος μετὰ τῶν σχετικῶν αὐτῶν ἐντολῶν διὰ τῆς ἀντιλήψεως τῶν ἀγαθῶν, εἴρηται ἀνωτέρω. Τοῦναντίον τὸ ἀπλῶς ὑψηλότερον, περὶ οὗ ἐνταῦθα γίνεται λόγος, ἄρχεται ἤδη νὰ ἐνεργῇ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὡς τις μεγάλη διηρθρωμένη ἐντολή, τουτέστιν ὡς ἰδανικόν τι. Ἡ εἰς αὐτὸ ἀνταποκρινομένη δραῖσις, τοῦτ' ἔστιν ἡ πίστις καὶ ἡ πραγματικὴ ἐκτέλεσις, δὲν πηγάζει ἐκ τοῦ ὄντος, ἀλλ' εἶνε ἐξ ἀρχῆς μέχρι τέλους μετασχηματισμὸς τοῦ ὄντος. Ἄρα συνίσταται ὁ χαρακτήρ τοῦ ἠθικοῦ βίου ἐν τούτῳ, ὅτι τὸ φυσικὸν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ὑπάγεται ὑπὸ τὸ κράτος ἄλλου τινὸς τύπου. Τὸ ἠθικὸν ἐν βαθυτέρα ἐννοία οὐδέποτε εἶνε ὑπερέτης, ἀλλὰ πάντοτε κύριος τοῦ φυσικοῦ, ὅστις ὅμως δὲν εἶνε ἀπόλυτος τύραννος. Πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ ὄντως διηρθρωμένου διττοῦ κανόνος πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψει καὶ τοῦτο, τίνι τρόπῳ δηλαδὴ διακρίνονται τὰ θρησκευτικὰ ἰδανικὰ ἀπὸ τῶν νομικῶς ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν. Ἐκάστη θρησκεία περιέχει ζῶσαν τινὰ ἀμοιβαίαν σχέσιν τοῦ ὑπερανθρώπου καὶ ἀνθρωπίνου. Διὰ τοῦτο δὲ γεννῶνται ἐκ τῆς θεμελιώδους θεωρίας αὐτῆς ὠρισμένοι τινὲς παραστάσεις, περὶ τῆς θείας καὶ ἀνθρωπίνης δράσεως. Ἄν καὶ κατὰ πόσον ἄρα ἰδεῶδες τι ἀνταποκρίνηται εἰς τὸν ἡμέτερον κανόνα θὰ διακρίνη τις οὐ μόνον ἐκ τῶν περὶ τῆς ἀνθρωπίνης, ἀλλὰ κυρίως ἐκ τῶν περὶ τῆς θείας δράσεως.

Μία συνεπὴς θρησκεία δύναται νὰ ἔχη περὶ τῶν ἀνθρώ-

πίνων πράξεων μόνον ἠθικὰς παραστάσεις, αἵτινες μεταφερόμεναι εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ἀπολύτου, ἔχουσι κῦρος καὶ διὰ τὴν θεῖαν δραῖσιν. Προκειμένου ἐνταῦθα μόνον περὶ τῶν ἱστορικῶν θρησκευτῶν, εὐρίσκομεν, ὅτι ἐν αὐταῖς ἐν τῇ παραστάσει τοῦ θεοῦ οὐδὲν φυσικὸν ὑπάρχει, ἀπεναντίας δὲ τοῦτο ἀντικατέστη ὑπὸ τινος μεταφυσικοῦ. Ἐνταῦθα λοιπὸν ἀναφέεται τὸ ζήτημα εἰς ποίαν σχέσιν εὐρίσκεται τοῦτο πρὸς τὸ ἠθικόν. Ὅσῳ περισσότερον ἢ δραῖσις θεότητός τινος εἶνε ἀπλῆ συνέπεια τῆς μεταφυσικῆς αὐτῆς οὐσίας, τόσῳ μᾶλλον εἶνε ἀπλῆ ἀπόδειξις τῆς δυνάμεως, οἱ δὲ ἄνθρωποι ὀφείλουσι νὰ ἀναγνωρίσωσι τὴν ἀπόλυτον ταύτην δύναμιν. Οἱ ἠθικοὶ χαρακτῆρες τῆς θεότητος παρουσιάζονται ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἀπλῶς ὡς προσθῆκαι τοῦ μεταφυσικοῦ. Ἐντελῶς ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα, ὅταν τὸ μεταφυσικόν, χωρὶς νὰ βλάπτηται ὁ χαρακτήρ αὐτοῦ, μεταβληθῇ εἰς μέσον διάμεσον τοῦ ἠθικοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ χαρακτήρ τούτου ἐν τῇ θεῖα σφαίρα δὲν δύναται νὰ συνίσταται εἰς τὸ διατάσσειν καὶ ὑπακούειν, πρέπει νὰ ὑποληφθῇ ὡς γενικὴ ἀπολύτως χορηγοῦσα ἀγαθότης. Ὅταν τὸ μεταφυσικὸν ὑπηρετῇ τοιαύτη τινὶ ἀγαθότητι, ἢ δὲ παράστασις τῆς ἀνθρωπίνης δρασεως μετασχηματισθῇ ἀναλόγως, ἢ θρησκεία ἀφικνεῖται τότε εἰς τὸ ὑψιστον αὐτῆς σημεῖον. Τοῦτο συμβαίνει ἐν τῇ χριστιανικῇ θρησκείᾳ*.

* Πᾶσα γλῶσσα εἰς ἑτέραν μετατιθεμένη ἀπόλλυσι τὸν ἴδιον εἰρημὸν ἐκ τῆς διαφορᾶς τοῦ τόνου, τοῦ ἀριθμοῦ, τοῦ γένους, τῶν μορίων, τῆς στιγμῆς, τῶν ἐννοιῶν κλπ.— Π ρ ό κ λ ο ς.